

ספר מנחם פינקלשטיין משפט, ביטחון וספר

עורכים

שרון אפק, עופר גרוסקופף, שחר ליפשיץ, אלעד שפיגלמן

נבו

LAW, DEFENSE AND LITERATURE
ESSAYS IN HONOUR OF MENACHEM FINKELSTEIN

Editors

Sharon Afek, Ofer Grosskopf, Shahar Lifshitz, Elad Spiegelman

הפקה: ענת זקון

עריכת לשון: דפנה בר־און

עיצוב כריכה: סימה בן חיים

איור כריכה: גיל גיבלי

הגהות: דרור נבו

מסת"ב 978-965-442-210-9 ISBN

©

זכויות היוצרים שמורות

התש"ף–2020

נבו הוצאה לאור בע"מ

ת"ד 43 צפרירים 9983000

טל' 02-9992099; פקס' 02-9992088

nevo@nevo.co.il

שנת האפס: עגנון בתרפ"ט*

מאת

דן לאור

א. הבית שבקצה העיר

יום שישי, י"ז באב תרפ"ט, 23 באוגוסט 1929: באותו יום מר ונמהר שהה שמואל יוסף עגנון בדירתו בשכונת תלפיות שבחלקה הדרום-מזרחי של ירושלים. עם חזרתו לארץ מגרמניה, ב-31 באוקטובר 1924, החליט עגנון להתמקם בירושלים. תחילה נרד בין כמה חדרים שכורים, ולבסוף, לקראת הצטרפותם של בני משפחתו אליו, בנובמבר 1925, שכר את דירתם של חיה ומשה גרינהוט בסמטת בן יהודה (כיום רחוב שמאי), שהוא עצמו התגורר בה קודם לכן כדייר משנה. אלא שרעידת אדמה שפקדה את ירושלים ב-11 ביולי 1927 גרמה הרס רב לבית, והדבר חייב אותו למצוא לו ולמשפחתו מקום מגורים חלופי. הפור נפל על שכונת תלפיות, שכונת חדשה שהוקמה ב-1921 בתכנון האדריכל ריכרד קאופמן, על פי המתכונן של "עיר גנים". מרגע שביקר בה נמשך ליבו של עגנון אליה, אם כמקום מגורים הולם למשפחה העסוקה בגידול ילדים קטנים, ואם בשל מיקומה של השכונה בקצה העיר, הרחק מן ההמון הסוער, מיקום שעשוי היה להבטיח את הריחוק והשקט שלהם נזקק לצורך עבודתו הספרותית. עם בואה לשכונה שכרה משפחת עגנון את ביתה של משפחת ירמנס ברחוב יחזקאל 9 (לימים רחוב קלזנר), עד למעבר לבית הקבע שלה בתלפיות, בקיץ של שנת 1931.¹ עם פרוץ מאורעות תרפ"ט ("התקוממות אל בוראק") שהה עגנון בביתו בתלפיות.² אשתו וילדיו נסעו באותה עת לעשות את חופשת הקיץ בשכונת בת גלים שלייד חיפה, שהייתה מקום מגוריה של אחות אשתו, רבקה ברין. באותו בוקר של ה-23 באוגוסט התפנה עגנון בשקט ובשלווה לכתובת מכתב לאשתו, כמנהגו מדי כמה ימים. "אתמול אחר הצהריים כתבתי לך ושלחתי עם המכתב ארבעה

דן לאור הוא ראש המרכז למורשת היהדות ע"ש צימבליסטה באוניברסיטת תל-אביב ומחבר הביוגרפיה חיי עגנון (1998).

* במהלך עבודתי על חיבור זה נהניתי מעזרתם ומעצתם הטובה של יהושע בן-אריה, ישראל גרשוני, דני הקר, אביבה חלמיש והלל כהן. יעמדו כולם על הברכה. במיוחד זכיתי לשיתוף פעולה עם רפי ויזר ז"ל, שלדאבון לב הלך לעולמו ב-3 ביולי 2019.

1 ראו דן לאור חיי עגנון 207–220 (1998). הבית שאליו נכנס עגנון לגור בקיץ 1931 שימש אותו במשך כמעט 40 שנה. כיום מהווה הבית (הממוקם ברח' קלזנר 16) אתר לשימור מורשתו.

2 כרקע כללי למאורעות תרפ"ט ראו הלל כהן תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי (2013). "אל-בוראק" פירושו "הכותל", היינו הכותל המערבי, שהסכסוך סביבו היה העילה לפרוץ מאורעות תרפ"ט. אציין כי כותרת מאמרי מכוונת לכותרת ספרו של כהן.

מכתבים", כך כתב לה. "מקווה אני שמצבכם שם טוב ושתאריכי את ימי שבתכם שם כל כמה שאפשר".³ בהמשך מכתבו הוא כותב: "הייתי רוצה לכתוב לכם הרבה אלא שבאמת אין מה לכתוב. הכל נוהג ברוך השם כשורה". ובכל זאת, כדי למלא את השורות, תיאר בפני רעייתו כמה פכים משגרת חייו, הזכיר את חיה, עוזרת הבית, המסייעת לו בעבודות הבית, סיפר על כמה ביקורים שערך בבתי ידידים ועל ביקורים שנערכו אצלו, על עבודת ההגהה של הסיפור "הגדת הסופר" הטורדת את מנוחתו, ורק כבדרך אגב הזכיר משהו הנוגע לאירועי השעה: "היום יש מעין תנועה בעיר בדבר הכותל המערבי. אבל אין שום פחד". ואכן, ברקע הייתה המתיחות שפשתה בירושלים מאז ההפגנה של אנשי בית"ר, שנערכה בט' באב ושבעקבותיה היו התנגשויות בין יהודים לערבים. בחלל הדהדה גם קריאתו של המופתי אל המוסלמים, שהופצה קודם לכן, לבוא לתפילת יום שישי, ואלה הגיעו בהמוניהם, ללא נשותיהם וילדיהם, כשהם חמושים באלות, מקלות, סכינים ופגיונות. ואולם, לדידו של עגנון בוקר יום שישי, 23 באוגוסט, היה יום רגיל, וככל הנראה לא ראה כלל את הנולד.⁴

המאורעות פרצו בצהרי יום שישי, קצת יותר משבוע לאחר תשעה באב. בתום התפילה והדרשות שנערכו על הר הבית הסתערו המתפללים המוסלמים לעבר שער יפו ושער שכם ומשם יצאו מאזור החומות אל לב העיר. הם שדדו חנויות שהיו בבעלות סוחרים יהודים ופגעו בעוברים ושבים, בעוד הבריטים עומדים מנגד ואינם עושים הרבה לבלימת האלימות. במרכז העיר, וכן בשכונות אחדות (ימין משה, עמק רפאים ומאה שערים), הניסו כוחות "ההגנה" את הפורעים בנשק חם. בתוך כך החלו ערבים מסביבות ירושלים לתקוף את שכונות הספר – ממערב, מצפון ומדרום. ההתקפות הקשות ביותר היו באזור הדרום – קיבוץ רמת רחל, תלפיות, מקור חיים, וכן משק הפועלות, שהיה ממוקם בקצה היישוב היהודי, צפונית-מזרחית לתלפיות. התוקפים הגיעו מבית צפאפה, מצור באהר הסמוכה, משבטי הבדואים הווחארה והתעאמרה, שנמצאו גם כן בקרבת מקום, וכן מחברון. כבר ביום הראשון למאורעות נהרג ברמת רחל איש גדוד העבודה פנחס וולמן בן ה-33, מי ששרד את קרב תל חי, שבו נפל יוסף טרומפלדור תשע שנים קודם לכן.⁵ ביום שישי בערב החמיר המצב, כאשר תלפיות הותקפה ברירות. למחרת הגיעו התוקפים לכמה מן הבתים הממוקמים בקצה השכונה לצורכי הרס וביזה. מדי פעם נשלחו אנשי "ההגנה" לשכונה המותקפת כדי לסייע לכוחות המגן שפעלו במקום, גם כוחות בריטיים הגיעו מדי פעם, אך הסיוע שנתנו היה מוגבל ולא מספק.

לנוכח המצב שנוצר רוכזו תושבי תלפיות בכמה בתים בשכונה, שנחשבו בטוחים. עגנון עצמו מצא מקלט בביתו של שאול גורדון, מנהל אפ"ק (בנק אנגלו-פלשתינה), ומאוחר יותר הועבר יחד עם אחרים לביתו של ראש ועד השכונה, מרדכי כספי. בהוראת "ההגנה" החל ביום שבת פיננים ההדרגתי של תושבי השכונה למרכז ירושלים. הפינוי הושלם אור ליום ראשון, 25 באוגוסט, והוא כלל גם את עגנון. כשהיה מחוץ לתלפיות נתוודע לראשונה למה שאירע ביתר חלקי העיר ובסביבתה, כולל דבר הטבח של משפחת מקלף ביישוב מוצא. בהמשך היום חזר עגנון בלוויית סגן מושל ירושלים לשעבר, ג'

3 ש"י עגנון אסתרליין יקירתי: מכתבים תרפ"ד-תרצ"א (1924-1931) 152-153 (1983) (להלן: אסתרליין יקירתי).

4 על השתלשלות האירועים בירושלים ראו יהודה סלוצקי ספר תולדות ההגנה כרך שני: מהגנה למאבק, חלק ראשון 313-320, 355-361 (1964); אביבה חלמיש ירושלים בתקופת המנדט הבריטי 83-84 (1991).

5 כהן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 337.

קרישבסקי, ועוד שניים מאנשי "ההגנה" לתלפיות, זאת לצורך איסוף יתרת כתביו ואוספיו. רק אז נוכח לדעת מה היה היקף ההרס שנגרם לביתו ולרכושו הספרותי לאחר שנטש אותו. "הבית שודד, הכלים נשדדו, ומה שלא לקחו השודדים שיברו", כך דיווח במכתב לרעייתו. בהמשך הימים למד לדעת – אם מכלי ראשון, אם מכלי שני – על ההרס הכלל-ארצי שחוללו המאורעות.⁶

מאורעות תרפ"ט נמשכו שבוע ימים (עד ה-29 באוגוסט), שבמהלכו ביצעו ערבים מעשי אלימות קשים כלפי היישוב היהודי בערי הארץ וביישוביה – בירושלים, במוצא, בחברון, בצפת, ביפו, בבאר טוביה, בחולדה, בעין זיתים ובמקומות נוספים. במהלך אותו שבוע נרצחו 133 יהודים, 339 נפצעו. מבין הערבים נהרגו 120 איש, רובם מכדורי הכוחות הבריטיים. בעקבות המתקפות של הערבים חרבו יישובים וקהילות שלמות חדלו להתקיים. "המאורעות", כותב אברהם סלע, "היו הזעזוע הקשה ביותר שפקד את היישוב היהודי בארץ-ישראל מראשית המפעל הציוני, הן מבחינת משכם ותפוצתם הגיאוגרפית והן מבחינת הנזק הישיר שגרמו לנפש ולרכוש".⁷ אניטה שפירא כותבת כי "מאורעות 1929 בשעתם הדהימו, החרידו וגרמו לזעזוע, הן במישור הפסיכולוגי-אמוציונאלי והן במישור האידיאולוגי-פוליטי".⁸ לדידו של עגנון היה הזעזוע הכללי בגדר זעזוע אישי, שחולל שינוי בתודעתו הפוליטית בכל הנוגע לסכסוך היהודי-פלסטיני ובאשר לקשר שבין סכסוך זה לבין האופן שבו ראה את עתיד המפעל הציוני. אף שהתגורר בעבר במשך קרוב לארבע שנים ביפו, שהייתה עיר ערבית לכל דבר ועניין, נמנע עגנון מלהעניק בכתיבתו ייצוג ממשי לערבים יושבי הארץ, להוציא כמה שרטוטים של רוכלים ערביים בשוק של יפו בסיפור "תשרי" (1911), או אזכור קצר של דיגים ערבים בסיפור "לילות" (1913).⁹ לדעת אהוד בן-עזר, שהרבה לחקור את ייצוג הסכסוך בסיפורת העברית, "גיבורי הסיפורים של עגנון על תקופת עלייתו הראשונה לארץ אינם מרגישים כלל את העוינות הערבית, אינם מודעים כלל לשאלה הלאומית ואינם מעסיקים עצמם בסכסוך המתגלע ובתהום הקרובה להיפער בין שני העמים".¹⁰ כך גם ברומן תמול שלשום, המתרחש בימי העלייה השנייה (אף שפורסם בשנת 1945), העימות היהודי-ערבי הוא עניין שולי למדי, עובדה שאולי משקפת את האופן שבו קרא עגנון את המפה בזמן אמת.¹¹ לכשפרצו מאורעות תרפ"ט (מאי 1921) נעדר עגנון מן הארץ, ואף הזעזוע בגין רצח ידידו יוסף חיים ברנר היה קצר מועד ולא גרם לו לשירוד מערכות רעיוני.¹² לא כן הפעם: החשיפה האישית

- 6 מכתב לאסתר עגנון מיום 28.8.1929, בתוך אסתרליין יקירתי, לעיל ה"ש 3, בעמ' 154–155. גרונימוס קרישבסקי (לימים גרו גרא) שירת במשטרת המנדט, בשנים 1925–1927 שימש סגן מושל מחוז ירושלים. לאחר קום המדינה נתמנה לנציב הראשון של שירות בתי הסוהר. עגנון מתלבט באשר לצורת איות השם – "קרישבסקי" או "קרישטבסקי". האיות הנכון הוא כנראה "קרישבסקי". על הפגיעה בביתם ובספריותיהם של ש"י עגנון ויוסף קלוזנר, שהיו שכנים, ראו סלוצקי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 358.
- 7 אברהם סלע "מאורעות הכותל (19239) – נקודת מפנה ביחסים בין יהודים לערבים" בתוך ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית 271 (חגית לבסקי עורכת, התשמ"ט).
- 8 אניטה שפירא חרב היונה: הציונות והכוח 1881–1948 239 (1992).
- 9 ש"י עגנון "תשרי" (לימים "גבעת החול") הפועל הצעיר ה(1–5) (אוקטובר–דצמבר 1911); "לילות" בינתיים 13 (ר' בנימין עורך, 1913); על כפות המנעול שנא-תג (1953).
- 10 אהוד בן-עזר "הזאבים והכבשים" מאזנים לו 168 (1973).
- 11 כך גורסת מלכה שקד במאמרה "הקמט שבעור הרקיע: עמדת עגנון בשאלת העימות היהודי-ערבי" בתוך הקמט שבעור הרקיע: קשרי קשרים ביצירת ש"י עגנון 49 (2000) (להלן: שקד "הקמט שבעור הרקיע").
- 12 לאור חיי עגנון, לעיל ה"ש 1, בעמ' 144–145.

להתרחשויות בתלפיות ובעקיפין בארץ כולה בקיץ 1929 הותירה עליו רושם קשה, ומכוחה הייתה ה"שאלה הערבית" לשאלה שגם הוא לא יכול עוד לחמוק ממנה.¹³

ב. "ימי המהומות בתלפיות"

בשובו מתלפיות הזדרזו עגנון לעדכן את אשתו באשר למוצאות אותו, "ביום א' וביום ב' וביום ג' הרצתי לך כל יום טלגרמא כדי שתדעי כי אנחנו חיים ובריאים, וכן ניסיתי פעמים אחדות להתקשר עמך על ידי הטיליפון ולא יכולתי".¹⁴ באמצעות אחד ממכריו שיגר עגנון מברק נוסף, שיועד לכתובתו של שלמה זלמן שוקן, שהתגורר בעיר צוויקאו שבגרמניה. המברק בא לבשר לו כי "כתבים וחיים ניצלו".¹⁵ הניסוח הלקוני של המברק, שבנוסחו הגרמני החזיק ארבע מילים בלבד, הבליע בתוכו את הדיה של פרשת השריפה שכלתה את ביתו של עגנון בבאד הומבורג ב-6 ביוני 1924 – אז ניצלו החיים, אך הכתבים לא ניצלו, אף לא אחד. בתשובה כתב אליו שוקן: "מברקך שקיבלתי רק עכשיו זעזע אותי, והידיעות שהגיעו בינתיים מן הארץ עשו גם לי את השבוע לשבוע אבל. קשה לי להביע את רגשותי במילים".¹⁶

בצד המברק שנשלח לשוקן כתב עגנון רשימה שבה גולל את קורותיו בימים הראשונים של המאורעות. "אילו חפצתי לכתוב כל מה שעבר עלינו בשני ימים הייתי צריך לכתוב שתי שנים", כתב עגנון לרעייתו.¹⁷ היקף הרשימה הוא כשלושת אלפים מילים, ודומה שבצד הרצון או החובה לערוך דין וחשבון פרטני עבור פטרונו על המוצאות אותו חש עגנון צורך דחוף לתעד את הטראומה האישית שחוה, במיוחד ביומיים הראשונים למאורעות, תוך מודעות מלאה לקישור המובנה שבין האישי לציבורי. הדברים שכתב עגנון שוגרו לשוקן כנספח למכתב מיום 19 בספטמבר 1929, שבו כתב: "כתבתי לך כאן מעט מן המוצאות אותי בימי המהומות. לכשיהיה לך פנאי תקרא בזה".¹⁸ רשימה זו נכללה בספר מעצמי אל עצמי, שהופיע לאחר מותו של עגנון וכלל נאומים, הרצאות, רשימות וכן פרסומים שונים בעלי אופי ציבורי.¹⁹ לפי עדותה של בתו, אמונה ירון, התבסס הפרסום על העתק בכתב

13 על כך במסתו של דב סדן "בינינו לבנים" על ש"י עגנון: מסות ומאמרים 119 (1978) (הספר להלן: על ש"י עגנון).

14 אסתרליין יקירתי, לעיל ה"ש 3, בעמ' 154.

15 לפי הרישומים בארכיון שוקן, המברק הגיע ליעדו ב-29.8.1919 (ארכיון שוקן, SchA 311/2). וכך כתוב בתרשומת: Telegram über Unruhen in Plästina verspätet erhalten ("מברק על אודות המהומות בפלשתינה שאירעו לאחרונה"). המברק עצמו לא נמצא בארכיון. על נוסח המברק מדרווח עגנון ברשימה שתידון בהרחבה להלן. תוכן המברק עצמו מובא בתעתיק עברי/אידישאי: "מנוסקריפטע אונד לעבן גערעטעט" ("כתבים וחיים ניצלו"). לדברי עגנון, מי ששיגר את המברק מטעמו הוסיף את המילית "נור", שפירושה "רק". "ודאי הייתה כוונתו לטובה", כך העיר.

16 מכתב מן ה-29.8.1929 בתוך ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות (תרע"ו–תשי"ב) 247 (1991) (להלן: עגנון–שוקן).

17 ראו לעיל ה"ש 15.

18 עגנון–שוקן, לעיל ה"ש 16, בעמ' 248.

19 "מכתב לש"ז שוקן בעקבות פרעות תרפ"ט" מעצמי אל עצמי 309 (1976). ה"מכתב" מופיע בראש המדור "על ארץ רבה", הכולל גם כתבים מענייני השעה. וראו שם, בעמ' 464 ה"ש 309. כן ראו הערה למכתב מן

ידו של דב סדן (שטוק), שנמצא בעיזבוננו של עגנון. המקור עצמו לא נמצא, מן הסתם הלך לאיבוד בעת המעבר התכוף מדירה לדירה. רק לאחרונה, במסגרת מחקר זה, נתגלה סוף סוף כתב היד שהיה גנוז בארכיונו של שוקן: מדובר ב־13 עמודים בגודל אחיד, שלושה מהם כתובים בדיו והיתר בעיפרון, כולל תיקונים ומחיקות רבים. בדיקה השוואתית מלמדת כי "נוסח סדן" שפרסמה אמנה ירון הוא הנוסח המוקדם, ואילו כתב היד שנשלח לשוקן הוא בגדר גרסה שנייה, שאותה הכין עגנון על בסיס המקור. את הגרסה הזאת מסר שוקן לתרגום לגרמנית, הנמצא גם הוא בארכיונו.²⁰ לנוסח זה נוספו כותרת ("ימי המהומות בתלפיות"), חתימה ("הכותב בדמעה, ש"י עגנון") וכן דברי נעילה בשולי הדברים, וכל אלה כדי לחדד את ההתכוונות אל פטרוננו של עגנון, שהוא הנמען: "כל זה כתבתי למען ידידי היקר ר"ש שוקן ה' יחייך וישמרך מכל רע למען תדע מעט מן המעט מכל המוצאות אותי בימים ההם. מי יתן ונזכה לספר לך הדברים בשעת שמחה וששון וה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום".²¹

תחילתה של הרשימה היא ביום שישי בבוקר, בסמוך לזמן שבו התחילו המאורעות, והיא כוללת עדות בגוף ראשון באשר להשתלשלות האירועים כפי שחוה אותם עגנון בשכונת מגוריו ועל המוצאות אותו לאחר שיצא ממנה. בהמשך מובאים פרטי מידע על המאורעות בכלל, על מצב העניינים בארץ לאחר תום המאורעות, וכן כלולות בה תוכנות שנתגבשו אצלו ביחס למצב במהלך אותם ימים. החלק העיקרי של דברי עגנון נוגע למה שאירע לו בתלפיות עצמה במהלך ימי שישי ושבת, עד שחולץ ממנה יחד עם תושבים אחרים בבוקר יום ראשון, וכן בעת ביקורו החוזר בשכונה עוד באותו יום. על פי עדותו גילה עגנון אדישות כלפי הקורה סביבו ואף דחה בביטול את פנייתו של מזכיר השכונה אליו בבקשה להצטרף לעמדת שמירה. ודאי שהדבר לא נראה מוצדק בעיניו עד כדי כך שיזנח את עבודתו, ולו לשעה. עם זאת עוררה בו הפנייה מידה של סקרנות באשר למתרחש בחוץ. כשיצא החוצה הופתע לראות כמה ערבים מזוינים שסבבו בשכונה, אך גם לכך התייחס ספק באדישות ספק בביטול. הוא העריך כי המהומות, אם אכן יהיו, יתרחשו באזור העיר העתיקה, אך לא מחוצה לה.

אלא שהאירועים שנראו רחוקים נעשו קרובים: משעות הצהריים של יום שישי הגיעו שמועות ראשונות בדבר הרס משק הפועלות הסמוך והתנפלות הערבים על אנשי גדוד העבודה ברמת רחל. בקרב התושבים החלה לחלחל חרדה, אך גם הפעם ניסה עגנון להדחיק אותה ולהיצמד לשגרה. בליל שבת יצא לתפילה בבית הכנסת השכונתי, שהיה כמעט ריק מיושב, ועם שובו הביתה הקפיד לקדש על היין ולהסב לסעודת השבת, בדיוק כפי שנהג בכל השבתות. אלא שעד מהרה שאבו אותו המאורעות לתוכם: לקראת חצות נקראו תושבי הרחוב שבו התגורר להתרכז בביתו של שאול גורדון, מנהל בנק אפ"ק. הבית היה מוקף שומרים חמושים, היה דוחק רב, הנאספים – ובהם ילדים – היו אחוזי פחד, אחדים מהם פרצו בככי. בשבת החמירו האירועים – היו חילופי יריות, שתי צעירות שנפצעו בבית הסמוך נאספו אף הן לבית גורדון, ובתוך כך נפוצו ידיעות על צעיר שנפצע קשה ועל בתים שעלו באש. מדי פעם הגיחה מכוננית משורינת של המשטרה הבריטית, יורה לעבר התוקפים וממשיכה בדרכה

ה-18.9.1929, בתוך עגנון-שוקן, לעיל ה"ש 16, בעמ' 249 ה"ש 1. ההעתק בכתב ידו של סדן נמצא בארכיון עגנון בתיק "מעצמי אל עצמי".

20 סביר להניח כי היעדרה של אשתו, שנהגה להעתיק במכונת כתיבה את כל מה שכתב, הוא שאילץ את עגנון לשגר לשוקן את הרשימה בכתב ידו, כולל תיקונים.

21 ארכיון שוקן, SchA 311/2.

לנקודה אחרת. ברגע מסוים חלחלה בליבו של עגנון התחושה הקשה מנשוא שהבריטים הפקירו אותם.²²

הפינוי משכונת תלפיות, שנעשה בהדרגה, לא כלל את עגנון. הוא עצמו לא שש כלל להתפנות. הוא חש במפתיע עד כמה הוא מקושר אל המקום הזה, ואף גמר אומר בנפשו שלא יעזוב את תלפיות. ואולם, בשלב מסוים לא היה הדבר נתון עוד לשיקול דעתו: בלילה שבין שבת לראשון, אז מצא עצמו בביתו של ראש הוועד, מרדכי כספי, הגיע אוטובוס ממרכז העיר יחד עם כוחות "ההגנה" ויתרת התושבים שנשארו בשכונה הצטוו להתפנות. הפינוי נעשה בכמה סבבים, והתושבים עזבו את המקום בקבוצות של עשרים איש. הם עלו על אוטובוס, ואנשי "ההגנה" מנו את מספרם. כשהתחילו לנסוע נשמעו שתיים-שלוש יריות, ואחדים מן הנוסעים מיהרו לכופף את ראשיהם. עגנון לא נסע בידיים ריקות; בידי החזיק שני תיקים כבדים, שהכילו את כתבי היד שלו וכן כמה כתבי יד נדירים שהיו שמורים אצלו. האוטובוס נסע במהירות רבה, ולבסוף הובאו יוצאי השכונה, ועגנון עימם, אל מגרש הרוסים, וממנו הועברו לבית ועד העיר.²³ שם נחשף עגנון בהדרגה, אם מתוך מראה עיניים ואם מתוך שמועות שנפוצו במקום, לנזק ולהרס שגרמו המאורעות גם מחוץ לתחומה של שכונת מגוריו.

כשהוא נושא בידי שני תיקים כבדים יצא עגנון לשוטט ברחובות ירושלים. לרגע חש את עצמו בן בלי בית, אך עד מהרה נמצאו אנשים בעלי רצון טוב שסייעו לו ודאגו לצרכיו. גם כאן נזכר שמו של ג' קרישבסקי, שיחד עם עוד שניים מאנשי "ההגנה" נחלץ לעזור לו והסכים לצאת איתו לתלפיות כדי להציל את שארית כתביו, ובכלל זה את הארכיון לתולדות ארץ ישראל שהיה שמור בביתו, ושאותו לא עלה בידו לפנות קודם לכן.²⁴ רק אז יכול היה להיווכח בממדי ההרס שחוללו המאורעות: הוא מצא את אלפי הספרים שבספרייתו הפרטית פזורים בכל רחבי הבית, חלקם קרועים, וגם ארכיונו היה מפוזר בכל מקום. קרישבסקי הקצה לו רק עשר דקות כדי להשלים את מלאכת האיסוף. לבסוף לקט בעזרת מלווי כמה תעודות מן הארכיון, זאת בצד כתבי יד נדירים אחרים, שאת פרטיהם הוא מונה בפני שוקן, ביודעו היטב כי לאוספי ספרים נדירים ולכתבי יד שמור מקום מרכזי בעולמו של פטרונו.²⁵

את יתרת התנסותו במהלך המאורעות ולאחריהם מתאר עגנון בקיצור נמרץ. תחילה נדד בין בתי חבריו בעיר, ומאוחר יותר חבר למשפחתו בבת גלים. בעת שעשה את דרכו ברכבת לחיפה נתקל עגנון בכמה מניצולי הטבח שהתחולל בשתיים מערי הקודש, חברון וצפת, והמראה עשה עליו רושם קשה

22 מכתב לרעייתו מיום 28.8.1929 כתב עגנון: "נקל היה להציל את תלפיות, האנגלים אשמים בחורבן הזה". ראו אסתרליין יקירתי, לעיל ה"ש 3, בעמ' 154.

23 הכוונה לבית ועד העיר ליהודי ירושלים ברחוב החבשים, שהיה אחת מנקודות השליטה המרכזיות של ארגון "ההגנה" בעיר.

24 הארכיון לתולדות ארץ ישראל היה מבוסס ברובו על ארכיונו של הרב יעקב שאול אלישר, והוא כלל אלפי מסמכים יקרי ערך. לעניין זה ראו אליעזר ריבלין "חורבן הספר" מאזנים א, גיליון כו 18 (כ"ט באלול תרפ"ט).

25 בעזבונו של עגנון נמצא צילום של דירתו בתלפיות שבוצע כנראה בעת ביקור זה, כשספריו וכתבי היד שלו נראים מושלכים על רצפת חדר העבודה וסימני ההרס ניכרים בכל פינה. מאחורי הצילום כתוב בכתב ידו של עגנון: "חדרי. אחר הפוגרום בתלפיות תרפ"ט". הצילום נכלל בקונטרס הצילומים שבספר אסתרליין יקירתי (לעיל ה"ש 3, ללא עימוד). ראוי לציון השימוש במילה "פוגרום", במקביל או כתוספת לשימוש במילה "פרעות", ושני המונחים יוצרים זיהוי בין הפגיעות שחוו יהודים מידי הסביבה הגויית בארצות הגולה לבין הפגיעות שפוגעים הערבים ביישוב היהודי בארץ.

מנשוא.²⁶ את לקח הימים האלה, שלאורם גיבש עמדה ביחס לשאלה הערבית, מסכם עגנון באופן הבא :

מימי הפרעות נשתנה יחסי לערבים. אין אני שונאם, אלא מה אני מבקש, לא לראות את פניהם. לפי עניות דעתי יש לעשות עכשיו גיטו גדול של חצי מליון יהודים ויותר, שאם לא כן אנו חס ושלום אבודים.²⁷

מה היה יחסו לערבים קודם לימי ה"פרעות"? הערבים, כך מתקבל הרושם, היו לדידו של עגנון חלק בלתי נפרד מן הנוף האנושי של הארץ, והוא חש כלפיהם שוויון נפש אדיב.²⁸ מאורעות תרפ"ט חוללו מצב חדש. הם אומנם לא עוררו בו שנאה כלפי הערבים, שכן רגש השנאה היה זר לאופיו, אך הם הבהירו לו לראשונה כי היישוב היהודי נתון בסכנה קיומית, ולכן על היישוב לנקוט באופן מידי מדיניות שמגמתה לבלום סכנה זו. לפי סברתו, יש לבסס מדיניות זו על שני עקרונות: גידול יזום של היישוב היהודי (שמנה אז 150 אלף נפש) על ידי הגדלה ניכרת של מספרי העולים בשילוב עם היפרדות מוחלטת מן הערבים. במובן מסוים היו רעיונות אלה אבני יסוד בתפיסת המדיניות הציונית של דוד בן-גוריון, כפי שהתגבשה מייד לאחר המאורעות. בן גוריון טיפח אז את המושג "ביצרון פנימי" וקרא ל"הגדלת היישוב באלפים ורכבות של בונים ומגינים חדשים" ולהפרדה טריטוריאלית בין שתי האוכלוסיות, היהודית והערבית. "משמעותה [של עמדה זו] לאחר המאורעות הייתה ברורה", כותב שבתי טבת, "גידול היישוב היהודי תוך כדי הסתגרותו".²⁹ אברהם סלע שם את הדגש בתוכניתו של בן-גוריון לקדם את רעיון ההפרדה בין האוכלוסיות, עד כדי הנכונות להוליך לכינונם של קנטונים נפרדים.³⁰ גם התחושה שעל היישוב מאיימת סכנת הכחדה, שעגנון נתן לה ביטוי בעקבות המאורעות, זכתה לביטוי דומה מצידו של בן-גוריון, שחש את עצמו כמי שמבטא את תחושת הכלל.³¹

להצהרה המצוטטת לעיל נלווים גם דברי ביקורת שהופנו כלפי גורמים שונים במערכת הפוליטית של היישוב, שלא ראו איתו את מצב העניינים עין בעין. בדברו על ה"שטימונגים" ("הלכי הרוח") הרווחים בארץ מגנה עגנון את החוגים הפוליטיים הרדיקליים, הן מימין והן משמאל – הרוויזיוניסטים מזה ("בעלי הפיות המדברים גבוה גבוה"),³² האחראים לדעתו לפרוץ המאורעות, ואנשי ברית שלום מזה, שאותם הוא רואה כאנשים "המנותקים מן המציאות". "משניהם יגיעו לנו צרות", כותב עגנון

26 השוו מכתב לרעייתו אסתר מיום 2.9.1929, בתוך אסתרליין יקירת, לעיל ה"ש 3, בעמ' 157–159.

27 הנוסח המובא במעצמי אל עצמי (לעיל ה"ש 19, בעמ' 406) שונה במעט: "מימי הפרעות נשתנה יחסי לערבים. עכשיו יחסי כך. אין אני שונאם ואין אני אוהבם. מה אני מבקש, לא לראות את פניהם. לפי עניות דעתי צריכים לעשות עכשיו גיטו גדול של חצי מליון יהודים בארץ ישראל, שאם לא כן חס ושלום אנו אבודים".

28 את המונח "שוויון נפש אדיב" אני נוטל מן המילון של ז'בוטינסקי. וראו יוסף גורני השאלה הערבית והבעיה היהודית 231 (1985).

29 שבתי טבת בן-גוריון וערביי ארץ ישראל: מהשלמה למלחמה 133–136 (1985).

30 סלע, לעיל ה"ש 7, בעמ' 273–274; כהן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 337.

31 ראו שפירא, לעיל ה"ש 8, בעמ' 240. שפירא מצטטת את בן-גוריון בוועידת היסוד של מפא"י, שם אמר כי לאחר המאורעות "הרעיון של השמדת היישוב היהודי נעשה לנחלת רבים".

32 בנוסח המאוחר כתוב: "הפיות המדברים גבוה גבוה שרוצים הכל" (מעצמי אל עצמי, לעיל ה"ש 19, בעמ' 406).

לשוקן, "הלא תכיר את האנשים ואת שיחם".³³ קבוצה נוספת שזוכה לציון היא זו של אנשי ה"יישוב הישן", שאותם מאפיין עגנון כמי שנושאים טינה עמוקה כלפי בריטניה: "אמר לי זקן אחד אלמלא הייתי צעיר הייתי מתחבר לבולשביקים והולך להודו ומסכסך את ההודים בממלכת הרשעה הזאת. אם אין מניחים אותנו לבנות אם כן נהרוס. תמות נפשנו עם כל העולם".³⁴ והיכן הוא עצמו עומד? זה הקטע שבו בוחר עגנון לדבר בשבח כוחות המגן שפעלו בזמן המאורעות, ובכך מטיל את כובד משקלו לטובת האתוס של ההגנה העצמית, שהיה אז למושכל יסוד של היישוב המאורגן: "מעולם לא האמנתי בכוח של ישראל כמו באותם הימים. מי שראה את בחורי ישראל נלחמים כאריות יכול להאמין שיראה בנחמת ישראל בארץ ישראל. וה' יגדור פרצות עמו וינקום נקמת דם עבדיו השפוף" (בעקבות תהלים עט 10).³⁵

לצידה של רשימה זו נותרה בעיזבונו של עגנון רשימה אחת נוספת, בלתי גמורה, שהיא המשך לתיאור סדר המאורעות כפי שהוא מובא ברשימה הקודמת. את הפרגמנט הזה מצאה אמונה ירון גם כן באוגדן שבו נמצאה הרשימה הקודמת, והיא פרסמה גם אותו **במעצמי על עצמי** תחת הכותרת: "לאחר פרעות תרפ"ט".³⁶ במוקד הרשימה השנייה ניצב יום הכיפורים של שנת תר"ץ, שחל באותה שנה ב-14 באוקטובר, ושאותו עשה עגנון, שלא ברצון, בחברת בני משפחתו בשכונת בת גלים שבפאתי חיפה: "קשה לי להתפלל בימים נוראים בבית הכנסת שבבת גלים וקשה לי שלא להיות בחג בירושלים", כתב אז לאשתו אסתר.³⁷ הרשימה נפתחת בתיאור מכמיר לב, שבו מתואר הדובר כאדם אובר עצות וחסר כול, עד כדי כך שהוא נאלץ לכתת את רגליו אל מוכר הספרים במאה שערים כדי לרכוש מחזור חדש לימים הנוראים ואף לקנות תפילין חדשות. את הטלית מצא משום מה כשהיא שמורה ללא פגע בבית הכנסת בתלפיות. רמזים אלה לחורבן ולהרס הולכים ומעצימים בעת שהוא נתקל בדרכו לחיפה בניצולי טבח חברון (אירוע שנזכר גם ברשימה הקודמת), ועוד יותר מזה בבית הכנסת בבת גלים, שבו נוטלים הכול חלק באמירת קדיש יתום – "זה לעליית נשמתו של אחיו שנהרג על קידוש השם וזה על בנו שנהרג על קידוש השם וזה על אביו או על אמו שנהרגו על קידוש השם". לא נעלם מן הרשימה גם לקח פוליטי, אף שאותו מבליע עגנון אל בין שיטי דרשת יום הכיפורים, המושמעת מפי "גדול העדה":

33 בהמשך השורה כותב עגנון את המשפט הבא, אך לאחר מכן מותח עליו קו: "כל שכן אנשי פראג שהעט מתנועע בידיהם תמיד". כוונתו לאנשי אגודת "ברית שלום", שמוצאם מפראג, ובכללם פליכס וולטש, הוגו ברגמן ואחרים.

34 עם זאת יש לציין כי על אף אוזלת היד של הבריטים בתחילת המאורעות, היו אלה הבריטים שהובילו בסיכמו של דבר לדיכוי המאורעות.

35 בנוסח המאוחר נכתב כך: "מעולם לא האמנתי בכוחו של ישראל כמו באותם ימים. מי שראה את בחורי ישראל שלחמו כאריות על כל שעל של ארץ ישראל הוא מלא תקוה לראות בנחמת ישראל וארץ ישראל וה' יגדור פרצות עמו וייקום את נקמת דם עבדיו השפוף" (**מעצמי אל עצמי**, לעיל ה"ש 19, בעמ' 406). על פעולות ההגנה באזור ירושלים בכלל, ובדרום ירושלים (כולל שכונת תלפיות) בפרט, ראו סלוצקי, לעיל ה"ש 4, בעמ' 359–359. יצוין כי בשבח גילויי הגבורה וכוחות המגן כתבו אז גם אחרים, למשל משה ביילינסון: "הנוער כולו בן לילה הפך לעשוי ברזל". כן ראו שפירא, לעיל ה"ש 8, בעמ' 243–244.

36 **מעצמי אל עצמי**, לעיל ה"ש 19, בעמ' 406–407, וכן שם, בעמ' 464, הערה שבה נכתב: "הרשימה הלא גמורה שמורה בארכיון עגנון כשהיא מוצמדת לכרוניקה על ימי תרפ"ט בכתב ידו של דב סדן". שתי הרשימות ניתנות לאיתור בארכיון עגנון, תיק "מעצמי אל עצמי".

37 מכתב מיום 26.9.1929, בתוך אסתרליין יקירתי, לעיל ה"ש 3, בעמ' 163–164.

בתוך הדברים אמר הערביים דורשים לבטל הכרות בלפור, אבל לנו יש הכרזה גדולה
מזו קדומה מהכרות בלפור שכבר הבטיח לנו הקב"ה את הארץ, וסיים את דרשתו שפרו
מעשיכם וברית לא תופר.

ציטוט זה הוא בגדר הבעת דעה, ולו בעקיפין, בשאלת הזכות על הארץ, תוך שימת דגש בברית שבין
האלוהים לעמו, שבה מקופלת ההבטחה על הארץ. ברית זו נרמזת על ידי השימוש בפסוק "שפרו
מעשיכם וברית לא תופר", הלקוח מתוך הפיוט "שמו מפארים" מאת ר' שמעון בן יצחק, הנכלל
במחזור התפילות של קהילות אשכנז ביום השני של ראש השנה. מכאן נגזרת הקביעה באשר לזכותו
ההיסטורית של עם ישראל על ארץ ישראל, נושא שיזכה לתשומת לב בשיח הציבורי בימים שלאחר
המאורעות, ושגם עגנון עתיד ליטול בו חלק.

בשבתו בבת גלים, בימים שבין כסה לעשור, שיגר עגנון לשוקן עדכון מפורט באשר למצב העניינים
הכללי בארץ, וכן באשר למצבו ולמצב בני משפחתו. זה היה ב־10 באוקטובר 1929. במכתבו לשוקן
תיאר שוב את ההרס המוחלט שפקד את ביתו בתלפיות, אשר הוליך להחלטה שאשתו וילדיו יוסיפו
לפי שעה להתגורר בבת גלים, בעוד הוא עצמו יחזור לירושלים כדי לחדש בה את עבודת ההגהה על
ספריו שנמסרו לדפוס. על המצב הכללי השורר בארץ כתב כך:

כשמדברים עם ילדי הארץ מקבלים קצת התחזקות. שמעתי מהם אומרים אף על פי
שלא צפינו לפרעות כאלה, אף על פי כן אין מקום להתייאש. משעה שנכנסנו לארץ-
ישראל היינו מוכנים לצרות ולמלחמות. וכי על דעתנו עלתה שהערבים ימסרו לנו את
הארץ בלא מלחמה? מדבריהם למדתי שאין מקום להתייאש אלא לעבוד ולהתבצר
בארץ על ידי מושבות חדשות.³⁸

אף שאמירות אלה נמסרות, לכאורה, מפי אחרים, ניכרת בהן היטב עמדתו של עגנון עצמו – דבקותו
במפעל הציוני, ההבנה ההולכת ומתחזקת שהקונפליקט היהודי-ערבי הוא בלתי נמנע, וכך גם
ההתפרצויות האלימות הנלוות אליו, וההכרה בדבר הצורך להרחיב ולחזק את מפעל ההתיישבות.
מסקנות אלה תואמות את רוח הדברים שנאמרו בסיכום הכרוניקה שנשלחה לשוקן, והן מהוות נדבך
נוסף בגיבוש עמדתו הפוליטית, שהלכה והצטללה בעקבות מאורעות תרפ"ט.

ג. שתי משלות

בעת שסקר במכתב הראשון לשוקן את ה"שטימונגים", בימים שלאחר המאורעות, בחר עגנון לציין את
אנשי ברית שלום כ"מנותקים מן המציאות". אגודת "ברית שלום" נוסדה בשנת 1925 על ידי קבוצה של
עסקנים ואנשי רוח, שחתרה ללא לאות לפיוס יהודי-ערבי ולהקמת אוטונומיה יהודית-ערבית בחסות
המנדט הבריטי; מגמה זו אמורה הייתה להוליך, ברבות הימים, להקמתה של מדינת דו-לאומית בארץ
ישראל, שבה יינתן ביטוי הולם לשאיפות הלאומיות של שני העמים. עגנון נמנע מלכתחילה מלחבור
ל"ברית שלום" חרף העובדה שכמה מחברי הקבוצה היו מקורבים אליו באופן אישי, ובכללם ארתור

38 עגנון-שוקן, לעיל ה"ש 16, בעמ' 249-252.

רופין, י"ל מאגנס, יהושע רדלר-פלדמן (רבי בנימין), גרשום שלום וש"ד גויטיין. גם שלמה זלמן שוקן נחשב כתומך באנשי "ברית שלום". עמדה זו התחדדה עקב אירועי קיץ 1929, שלדידו של עגנון היו הוכחה ניצחת לכך שמגמת הפיוס עם הערבים איבדה לחלוטין את הרלוונטיות שלה.³⁹ הביטוי לעמדה זו ניתן ב"מדרש זוטא", שאותו פרסם עגנון בכתב העת מאזנים בנובמבר 1930, ולימים נאסף הסיפור לכרך **מעצמי אל עצמי**.⁴⁰ במכתב שנשלח לשוקן ימים אחדים קודם הפרסום כתב עגנון כי "במשך הימים האחרונים שבתי לאיתני ובעזרת השם התחלתי חוזר לעבודתי וכתבתי סיפור קטן וכן שלחתי להדפיס שתי משלות".⁴¹ כפי שיתברר להלן, עגנון כתב את הסיפורים מייד לאחר המאורעות, אך מסרם לדפוס רק לאחר שובו ממסעו הממושך בגרמניה ובפולין.⁴² הפרסום החדש כלל שני משלים פוליטיים הכתובים בסגנון המדרש, אשר הנמשל של כל אחד מהם מכונן היישר אל אירועי השעה – מוקד המשל הראשון הם הערבים, המקרבנים, אלה שחוללו את מאורעות תרפ"ט, בעוד מוקד המשל השני הם היהודים תושבי הארץ, שהיו קורבן למאורעות, ובמיוחד אנשי "ברית שלום".

המשל הראשון נקרא "פרשת וגר זאב עם כבש", ובו מתייצבים הזאב והנביא ישעיהו כשני בני פלוגתא המתדיינים על אודות פסוק מן המקרא: הזאב, המצטט מן המקורות על כל צעד ושעל, נמצא חולק על הפסוק: "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ" (ישעיה יא 6), שכן ביסודה של קביעה זו מובלעת ההנחה – שעליה הוא בוחר לחלוק – שלפיה אין הזאב והכבש חיים בשלום זה עם זה. לפי גרסתו, עמדת הנביא מוטעית ומטעה, שהרי הוא והכבשים חיים בשלום זה עם זה מימות עולם, שכן ממי הוא נוטל את רוב צרכיו אם לא מן הכבשים. לחיזוק טיעונו נתלה הזאב במה שאירע עוד בימי המבול, שבהם (כדברי מדרש תנחומא, פרשת נוח) "דרתי עם הכבשים בתיבה אחת ואכלנו מדבילה אחת". ולכן, מה טעם מדבר ישעיה על ההתקרבות ביניהם כעל עניין שלעתיד לבוא? קובלנה זו נראית לנביא כבטלה מעיקרה, והוא משיב לו כך: "אם אתה דר כל ימיך עם הכבשים בשלום ואין שום קטטה ביניכם מה טעם יש לך לקבול על נבואתי?". בהמשך הדברים משנה הזאב כיוון, ומצביע דווקא על הסתירה שבין "וגר זאב עם כבש" לבין אמירות אחרות מן המקורות שבהן הוא מתואר באופן שונה, כגון: "כזאבים טורפי טרף – לשפוך דם לאבד נפשות" (יחזקאל כב 27). אם אומנם כך, הרי יש באמירה המיוחסת לישעיה מעין הטלת דופי במה שהוא באמת. "אם אינך מוחק את דבריך מיד אני פורץ את הגדר" – מאיים הזאב. ואכן, עד מהרה הוא גם מבצע את זממו: "וכך היה הזאב נושך והולך הורג ונושך עד שנאחזו שיניו בצמר הכבשים ונשתברו. זה בוכה והללו בוכים. הזאב בוכה שאינו יכול לעשות כלום והכבשים בוכים שלא יחזור ויהרגם, ורוח הקודש צווחת (תהלים ג') שני רשעים שברת לה' הישועה וגו'".⁴³ הנמשל ברור מאליו: הזאב, היינו הערבי, משול לחיית טרף. לכאורה הוא חי בין הכבשים (קרי היהודים) ואף ניזון מהם, אך אין מה שימנע אותו מלממש את טבעו הרצחני.

39 על התגבשותה של ברית שלום ראו אצל גורני, לעיל ה"ש 28, בעמ' 149–159. סקירה של העמדות שהציגה ברית שלום בתקופה שלאחר המאורעות כלולה בספרו של שלום רצבי – SHALOM RATZABI, BETWEEN ZIONISM AND JUDAISM: THE RADICAL CIRCLE IN BRITH SHALOM 1925–1933, 138–145 (2002).

40 ש"י עגנון "מדרש זוטא" מאזנים ב, גיליון כח 3 (כג חשון התרצ"א); **מעצמי אל עצמי**, לעיל ה"ש 19, בעמ' 409–421. הסיפור חזר ונדפס בהזדמנויות שונות, למשל בחוברת מיוחדת של כתב העת **שדמות: במה לתנועה הקיבוצית** מו 7 (התשל"ב), שהוקדשה ל"יחסנו אל הערבים".

41 עגנון–שוקן, לעיל ה"ש 16, בעמ' 267. באשר לזמן הכתיבה של הסיפור ראו להלן.

42 ראו מכתבו לי"ל מאגנס, שיידון בהמשך הדברים.

43 על ש"י עגנון, לעיל ה"ש 13, בעמ' 113.

המשל השני הנכלל במדרש זוטא נקרא "פרשת כבשים בני שנה תמימים" (על פי במדבר כח 9), ובו מעביר עגנון את רשות הדיבור מן הזאב אל הכבשים, שגם ביניהם מתנהל רב-שיח בנוסח המדרש. כמו במשל הראשון, גם במשל השני נבואת ישעיה היא נקודת המוצא, שכן, כדברי הכבשים, "כל זמן שלא נתמחקה אותה נבואה של וגר זאב עם כבש אין לנו תקומה חס ושלום מפני הזאבים". בהמשך הדברים מרומזות גישות שונות בנוגע לקונפליקט, שרווחו בקרב אחדים מאנשי היישוב שחתרו באותה עת לפיוס בכל מחיר. היו שקבלו על כך שהם, הכבשים, שרויים בנחת ונהנים מכל הטוב שבעולם, ואילו הזאב מושלך בשדה, מה שעשוי להביא עליהם את קנאתו (רמז לערבים החשים מקופחים נוכח הקדמה בקרב היהודים); היו כאלה שאף הצרו על כך שלא קמו לפייס את הזאב בעת שהלה השמיע דברי טרוניה, וכל זה משום שלא ידעו את לשונו (היינו ערבית). כנגדו מתריס חברו כי אילו היה נוהג בדרך זו והולך אצל הזאב, "לא נשתייר ממך שריד ופליט ונמצינו חסרים את חוכמתך". קול זה, לדברי סדן, הוא קולו של המספר, השולל מיניה וביה את הכוונה ללכת אל הזאבים ולפייסם.⁴⁴ לבסוף מטכסים הכבשים עצה ומחליטים להסמיך כמה מהם כדי שישמשו עבורם מליצי יושר ("פרקליטים טובים") אל מול הזאב, ובכך תימנע הפורענות הבאה. כלשונם: "שלא יעלה עלינו הזאב ויהרוג אותנו כשם שהרג עד עתה". משל זה נועד לחשוף את תמימותם של אותם יהודים המשלים את עצמם לחשוב כי צורת התנהלות שונה נוכח הערבים, כזאת הנמנעת ממהלכים מעוררי קנאה והמגלה פייסנות ומתינות כלפיהם, היא שעתידה לפתור את הסכסוך ולמנוע שפיכות דמים.

בעקבות פרסום זה נקרא עגנון לסדר על ידי יהודה ליב מאגנס, מאנשי "ברית שלום", ששימש אז כקאנצלר של האוניברסיטה העברית. ב־17 בנובמבר 1930, שלושה ימים בלבד לאחר הופעת חוברת מאזנים, שיגר מאגנס מכתב לעגנון, כתוב בכתב ידו (בחתימת י.ל. מאגנעס), ובו נתן ביטוי מפורט לעמדתו ולרגשותיו ביחס למה שכתב.⁴⁵ "קראתי את מדרש זוטא ב'מאזנים', פרשת וגר זאב עם כבש, פרושה, כנראה, שאין מה לעשות בנוגע לזאב בכלל ביום צרה. ה' יושיע", פתח הכותב את דבריו. בהמשך המכתב הסביר מאגנס כי רבים הם הסבורים כי טבעו של הזאב, ובכלל זה טבעו של האדם, "רע מנעוריו", ואם אומנם כך, או אז, לדבריו, אין בכוחם של החינוך ואפילו לא בכוחה של התורה לשנות מציאות זו, הן כלפי החיות והן כלפי אנשים בשר ודם. הוא, מאגנס, בא להטיל ספק בתוקפה של העמדה שעגנון בחר להלעיג עליה, ולא רק הוא, שכן "ישנם תמימים, ולא רק בני שנה ולא רק כבשים, אלא גאוני עולם מזמן עתיק עד ימינו שלא התייאשו והאמינו באמונה תמימה לתקון עולם ולתעודתם של בני אדם בתור עבדי ה' בתקנו את העולם, וביחוד האמין לכך [בכך] עם ישראל מאז מעמד הר סיני וישעיהו הנביא". לשון אחר: מאגנס גורס כי האמונה בתיקון עולם אינה בהכרח נחלתם של התמימים והטיפשים, כפי שעשוי להשתמע מן המשל השני שבמדרש זוטא, מתוך ששמור לה מקום מרכזי גם בתורת ישראל, כפי שזו ניתנה במעמד הר סיני, בנבואת ישעיהו וכן בהגותם של אישים דגולים מקרב אומות העולם. גם אם לכאורה "שוטים שבעולם הם", אין לגנות את מי שאפילו בשעת סכנה מסרבים להרים ידיים ועושים כל שביכולתם לפעול בדרכי שלום, כשמעשיהם מכוונים "להגן על הר קדשו ועל

44 הציטוט מתהלים ג' המובא במדרש זוטא מבוסס על הכלאה בין שני פסוקים (8–9): פִּי־הַפִּי־אֶת־כָּל־אֵי־בֵי לְחַי/ שְׁנֵי רְשָׁעִים שִׁבְרָתָהּ. לִיהוָה הַיְשׁוּעָה/ עַל־עַמְךָ בְּרִכְתָּךְ סְלָה.

45 מחלקת כתבי היד והמכון לתצלומי כתבי יד עבריים, הספרייה הלאומית ירושלים, אוסף שבדרון, 74.80. מכתבו של מאגנס לא פורסם עד עצם היום הזה.

עם בחירתו". ומה בצע בכך, מוסיף מאגנס לתהות, אם אותם כבשים בוחרים להמשיך את החיים כמות שהם, "חיי כבשים תמימים בני שנות עולם".

עגנון לא נשאר חייב: כבר למחרת היום, ב-18.11.1930, שיגר מכתב תשובה למאגנס (שפורסם על ידי בתו, אמונה ירון) ובו גילה לו כי כתב את "מדרש זוטא" שבועות אחדים בלבד לאחר הפרעות, אך נמנע מלהביא אותו בדפוס מתוך שלא רצה להכניס את עצמו בענייני השעה.⁴⁶ אלא שהעמידה מנגד החלה להעיק עליו, עד שהחליט להפר את השתיקה ולהשמיע את קולו ברבים.⁴⁷ אף שהעניק את מלוא הגיבוי לטיעוניו הכוללים של מאגנס בדבר השאיפה הנצחית ל"תיקון עולם", נראה כי בשאר הדברים המחלוקת ביניהם נותרה בעינה: כפרשן של עצמו, תפקיד שנמנע בדרך כלל מלמלא אותו, הסביר עגנון כי מטרת המשל הראשון הייתה "לפרש את מחשבות אויבנו שאומרים שמעולם הם דרים עמנו בשלום ובאותה שעה הם גורמים לנו חורבן ושממות וכשאנו צועקים מפני הפורענויות הם צועקים מפני שאין מניחים בידיהם לכלותנו". לעניין תגובתו של היישוב למאורעות קבל עגנון על היעדר אחדות דעים אל מול הסכנה, ובמיוחד הביע הסתייגות מאותה "כת מיוחדת", הלוא היא ברית שלום, שהחריגה את עצמה מן הכלל וניסחה עמדה המודרכת על ידי אידיאלים "שהם בבחינת כל המרחם על האכזרים וכו'", הנראית לו מוטעית מעיקרה.⁴⁸ לחיזוק דבריו הזכיר אירוע שהיה עד לו, שבו הופץ מנשר מאת הנציב העליון המגנה את תוקפנות הערבים, ושממנו שאבו אנשי היישוב עידוד רב; בא מאן דהוא מאנשי ברית שלום והביע ספק באשר לשיקול דעתו של הנציב.⁴⁹ בהמשך דבריו מוחה עגנון על הביקורת שמפיצים אנשי ברית שלום בעיתונות הבין-לאומית, שממנה משתמע ערעור על עצם זכות הישיבה של היהודים בארץ ישראל. נימה כזאת של פקפוק מובלעת, לדעתו, גם במכתבו של מאגנס, שתהה בדבריו אם אומנם הזמין הזאב את הכבשים "לרעות בין המשפתיים שלו", אמירה שהוא נוטה לפרשה כהבעת ספק באשר לעצם זכותם של היהודים לגור בארץ ללא קבלת הרשאה מן הערבים. עגנון אף מטיח במאגנס כי "מכלל דבריו אני שומע כאילו כ' מפקפק ח'ו שארץ ישראל היא שלנו", ובעקבות זה יוצא בהצהרה משלו באשר לזכותו ההיסטורית של עם ישראל בארץ ישראל, שהיא בגדר חריגה מגבולות השיח שאותו תחם בשתי המשלות:

46 "מכתב אל י"ל מאגנס" בתוך מעצמי אל עצמי, לעיל ה"ש 19, בעמ' 413–414. בראש המכתב כתב עגנון: "ירושלים ת"ו ג' לסדר גור בארץ הזאת תרצ"א". הציון "סדר גור בארץ הזאת" מכוון לפרשת תולדות, שבשנת התרצ"א נקראה בב' בכסלו, ה-22.11.22. משמע שיום ג' באותו שבוע הוא ה-18.11.1930.

47 את הפרת השתיקה מסביר עגנון בכך שבהזדמנות קודמת שבה היה אמור להשמיע את קולו לא עשה כן – זאת בישיבת הוועד הלאומי שדנה בעניין הכותל ושהוא היה נוכח בה, וכשראה "את שפעת הגבורה של גבורי הנואמים", לא השמיע קול. כותב הלל כהן: "כשנתיים עברו מאז שהשתתף עגנון בישיבת הוועד הלאומי ועד שכתב מכתב זה, והתחושה שמא היה בידו לבלום את ההתלהמות ולמנוע את שפיכות הדמים לא משה ממנו". ראו כהן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 338–339.

48 זאת על פי דברי ר' אלעזר במדרש תנחומא (פרשת מצורע): "כל שנעשה רחמן על האכזרים, לסוף נעשה אכזר על רחמנים".

49 הכוונה להודעת הנציב העליון צ'נסלור שהופצה ב-30.8.1929 באמצעות אווירונים מעל ירושלים, שבה הוטלה האשמה לפרוץ המאורעות על הערבים. ראו אביבה חלמיש מבית לאומי למדינה בדרך: היישוב היהודי בארץ-ישראל בין שתי מלחמות עולם 100–101 (2004) (להלן: חלמיש מבית לאומי למדינה בדרך).

מכל מקום אני וכל ישראל לא פסקנו מלהאמין שארץ ישראל היא שלנו וכל האומות שיושבים כאן אינם אלא שומרים שהקב"ה הושיבם כאן עד שיחזיר את ישראל לארץ ישראל ואין הדברים יוצאים מדי פשוטם.⁵⁰

לדברי הלל כהן, "זוהי תפיסה דתית-לאומית מובהקת, הגורסת שהבורא העניק את הארץ ליהודים לבדם, שאינה מכירה בזיקה הערבית לארץ, שרואה בערבים שומרים זמניים נטולי זכויות, וחשוב להבין: זוהי בדיוק התפיסה שנגדה התקוממו הערבים בתרפ"ט".⁵¹

נסער מן ההד שעורר הפרסום החדש, מיהר עגנון לשגר את "מדרש זוטא" לש"ז שוקן: "אני שולח לך היום שני סיפורים קטנים שפרסמתי ב'מאזנים'", כתב אליו. "הסיפורים האלה עשו בארץ ישראל רושם יותר ממה שקיויתי והן גרמו לחליפת מכתבים ביני לבין ה. מגנס". שוקן, שאהד את "ברית שלום", לא איחר להגיב: "הסיפורים מצאו חן בעיני", כך כתב, "אלא שאני חושש שטעם הלוואי הפוליטי שבהם אינו לטובה, אני בדעה שאין לסייע לעמדתם המקובלת של קבוצות ועמים להעמיד את עצמם בתפקיד הסימפטיים ואת האחרים בתפקיד של הבלתי סימפטיים". בתשובתו הסביר עגנון: "את מדרש זוטא כתבתי מיד לאחר מאורעות אב והחזקתי יותר משנה. אמנם הערתך נכונה אלא שהייתי מוכרח באותה שעה לפרסמו כדי ליתן לעצמי ולאחרים דין וחשבון מתפיסתי את העניין [...] אי אפשר לך לתאר ידידי הנעלה מה שהרגישה נפשי הנבוכה אחרי מאורעות אב". אל מכתבו צירף עגנון גם העתק של המכתב שאותו שלח ל"ל מאגנס, שהיה למעשה הפירוש המוסמך למדרש זוטא.⁵²

ד. מלך הרוחות

כמעט עשר שנים היה הסיפור "מאויב לאוהב" מעוכב במגירתו של עגנון, אך פשר העיכוב אינו ידוע. בעקבות מותו בגרמניה של גיאורגה מארכס, אביה של אסתר (דצמבר 1927), זכו בני הזוג עגנון בחלק מכספי הירושה, והדבר אפשר להם לרכוש מגרש בשכונת תלפיות ולממן את בנייתו של בית בן שתי קומות שנועד כולו להם, לאחר שעד אז התגוררו, גם בגרמניה וגם בארץ, בדירות שכורות בלבד. "ועכשיו עוד ענין פרטי שנוגע לעצמי", כתב עגנון לש"ז שוקן במכתב מיום 29 ביולי 1929, פחות מחודש לפני פרוץ המאורעות. "משפחת זוגתי תחי' סינפו מן הירושה סך אלף פונט כדי לבנות לנו בית. מי יתן ואמצא בו את המנוחה".⁵³ תכנון הבית נמסר לידי האדריכל הנודע פריץ קורנברג, שהתגורר גם

50 ראוי לתשומת לב הוא הציון "סדר גור בארץ הזאת" (הערה 46), המפנה את הקורא לפסוק "גור בארץ הזאת ואהיה עמך ואברכך פי לך ולזרעך אתן את כל הארצת האל והקמתי את השבועה אשר נשבעתי לאבותיכם אביד" (בראשית כו 3). תוכנו של פסוק זה מתייחס במישורין להצהרה הנכללת בהמשך המכתב באשר לזכות ההיסטורית של עם ישראל על ארץ ישראל.

51 כהן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 238. הטענה שהזכות של היהודים על הארץ עדיפה מזכותם של הערבים (ללא הממד הדתי) מושמעת בהקשרים שונים על ידי משה בילינסון, והיא שהולידה את הסיסמה החינוכית: "למי הארץ – להעם העברי וליישוב הערבי הגר בה", סיסמה המכירה בזכות הערבים להיות אזרחים שווי מעלה, אך לא ויתרה כהוא זה על זכות העם היהודי על ארץ ישראל. ראו שפירא, לעיל ה"ש 8, בעמ' 255.

52 מכתב עגנון מיום 27.11.1930; מכתב שוקן מיום 19.12.1930; מכתב עגנון השני מיום 8.1.1931, בתוך עגנון-שוקן, לעיל ה"ש 16, בעמ' 268-270.

53 שם, בעמ' 247.

הוא ברחוב יחזקאל, ושבתהלך יום השישי השחור, בעת המאורעות, עלה ביתו באש, זאת בדיוק בזמן שהוא, אשתו וילדיהם הרכים עמדו להתפנות מן השכונה. על מלאכת הבנייה פיקח גיסו של עגנון, וולף ברין (בעלה של רבקה, אחות אסתר), שהיה איש המעשה. תכנון הבית ובנייתו נמשכו עד לקיץ של שנת 1931, וב-13 ביולי יכול היה עגנון לבשר לאשתו כי "היום עושים 'שפונשי' בכל הבית וכבר אפשר לבן אדם להרגיש את עצמו טוב".⁵⁴ ב-31 באוגוסט הצטרפו אליו בני משפחתו, שחזרו מחופשת קיץ בגרמניה, וכך, בדיוק שנתיים מאז ימי המאורעות של שנת 1929, המועד שבו חרב ביתו הזמני של עגנון, מצאו את עצמם עגנון ובני משפחתו בביתם החדש.

את "מאויב לאוהב" כתב עגנון על גבי הצד השני, הנקי, של יריעות ההגה של מהדורת כל סיפוריו, שהודפסה בדפוס דרוגולין בלייפציג ויצאה לאור בהוצאת שוקן בברלין בשנת 1931.⁵⁵ בשולי היריעה שעל גבה כתב עגנון את תחילתו של הסיפור מצוינים שם בית הדפוס, שם ההוצאה, המספר הסיפורי של יריעת הדפוס וכן התאריך שבו הונפקה, 16.7.1929, היינו מעט לפני פרוץ המאורעות. הסדר שעל גבי היריעה כלל שני עמודים מתוך הרומן הכנסת כלה; יתר היריעות כללו סדר של סיפורים אחרים, שאף הם נועדו להופיע במהדורה החדשה.⁵⁶ על סמך נתונים אלה ניתן אפוא לקבוע כי "מאויב לאוהב" נכתב בתחילת שנות השלושים, כשברקע ניצבים שני אירועים ראויים לציון בחיי עגנון – הרס הבית (הזמני) בעת המאורעות מזה והקמת הבית החדש מזה, שלצירופם יחד מייחס המחבר ערך סמלי. את פרסום הסיפור השהה עגנון עד לערב חג השבועות של שנת תש"א, 30 במאי 1941; הוא פורסם אז בהארץ, בסמוך לסיפור "יששכר וזבולון", ולשני הסיפורים יחד מוצמדת הכותרת: "סיפורים קטנים". לימים הוצב "מאויב לאוהב" כסיפור החותם של המחזור סיפורים נאים של ארץ ישראל, שכמה מן הפריטים הכלולים בו עניינם יישוב ארץ ישראל ותולדות המפעל הציוני.⁵⁷ אופיו הקליל וההומוריסטי, המגולל עלילת מאבק בין המספר לבין שלווחו של "מלך הרוחות", גרם לכך שרבים נטו לקרוא את הסיפור כאילו נועד לילדים, ובהזדמנויות שונות הוא אף שווק בתור שכזה.⁵⁸ כל זה אין בו כדי לטשטש את העובדה שמדובר בסיפור בעל אופי פוליטי מובהק, שהוא המשך ישיר לשיח בבעיה היהודית-ערבית, שהחל לתפוס מקום בכתיבתו של עגנון מייד לאחר מאורעות תרפ"ט.

עלילת הסיפור "מאויב לאוהב", המתרחשת בשכונת תלפיות, מגוללת מאבק איתנים בין האני המספר, המזוהה עם הסופר הביוגרפי, לבין הרוח, שלווחו של "מלך הרוחות". המספר מוצג כמי שעושה מאמצים כבירים לתקוע יתד ולהיאחז בשכונה ואף לבנות לו בית, ואילו הרוח, באופן אלים

- 54 אסתרליין יקירתי, לעיל ה"ש 3, בעמ' 301.
- 55 לעניין מועד פרסומה של מהדורת כל כתביו, ראו לאור חיי עגנון, לעיל ה"ש 1, בעמ' 250–251. בפועל הייתה המהדורה מוכנה כבר ביולי 1931, אולם בשל סכסוך משפטי התעכב פרסומה עד ינואר 1932.
- 56 כתב היד המוקדם והלא ידוע של "מאויב לאויב" נתגלה במהלך כתיבתו של מאמר זה באוסף שברון (הספריה הלאומית, ירושלים). צילום ובו שורות הפתיחה של הסיפור מובא בקטלוג "תערוכת ש"י עגנון", פריט 127 (מלאכי בית-אריה עורך, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, התשכ"ז).
- 57 ש"י עגנון "סיפורים קטנים" ("יששכר וזבולון" ו"מאויב לאוהב") הארץ (30.5.1941). חזר ונדפס בכרך אלו ואלו תפ-תפב (1953).
- 58 ראו למשל ש"י עגנון קליפת תפוח הזהב: שלושה סיפורים (2008). פרסום זה כולל את "מאויב לאוהב", "מעשה העז" ו"קליפת תפוח הזהב", זאת מתוך כוונה ליצור קובץ סיפורים משל עגנון המופנה לילדים. מימי נעוריי זכורה לי הופעתו של הקריין אליהו גולדנברג (בגימנסיה העברית בירושלים) בתוכנית עגנון שיועדה לבני הנעורים, ובמרכזה "מאויב לאוהב".

ושיטתי, משבש את מהלכיו ומנסה בכל הכוח למנוע ממנו להגשים את תוכניתו. בזה אחר זה נמנים המפגשים רוויי האלימות בין המספר לבין הרוח. תחילה הוא עורך ביקור בשכונה, אך מייד מגורש ממנה ("כלך לך, כלך לך", אומר לו הרוח), לאחר מכן הוא מעמיד אוהל, אך האוהל מסולק באופן מייד, וגם הצריף שאותו הוא מקים מאוחר יותר אינו מחזיק מעמד, או אז מתעשת המספר וחוזר אל השכונה וכידו עצים ואבנים ובונה לו בית. אלא שהרוח שובר ומרסק את כל מה שעלה בידו לבנות, ולכן "לקחתי לי עצים חזקים וקורות ואבנים גדולות וטיח ומלט ושכרתי לי פועלים טובים ועמדתי עליהם ביום ובלילה. חכמתי עמדה לי, שהעמקתי את היסודות". רק בשלב זה משנה הרוח את טעמו ומנסה להתגבר על יריבו ולחדור אל הבית המחוזק והאטום בדרכי עורמה, למשל דרך החלון. לבסוף מחליט המספר לכבוש את השממה שמסביב – לעדור, לחרוש ולטעת שתילים, עד מהרה היו שתילים אלה לאילנות בעלי ענפים. בא הרוח והטיח את עצמו באילנות, אך לא יכול להם, או, בלשונו של עגנון, "לא קמה בו עוד רוח".⁵⁹ מאותו רגע ואילך היה האויב לאוהב, הנוהג במספר מנהג שכן שאיתו הוא מתהלך בשלום, "ומאחר שהוא נוהג כבעל תשובה גמור איני מזכיר לו מעשיו הראשונים".

"מאויב לאוהב" הוא אלגוריה פוליטית, שבין שורותיה מסתמנת עמדה ברורה ולא אפולוגטית בעליל בנוגע לסכסוך היהודי-ערבי. מלך הרוחות, הנוהג כאילו לו בלבד ניתנה הארץ, מייצג בסיפור את האוכלוסייה הערבית הילידית של ארץ ישראל, קרי הפלסטינים, ואלה מתוארים כמי שנחושים להכשיל בכל דרך אפשרית את היאחזותם של היהודים בארץ ולמנוע את הגשמת תוכניתם להקים בית לאומי; תובנה זו נולדה אצל עגנון, כמו אצל רבים ביישוב, בעקבות מאורעות תרפ"ט, לא קודם לכן. גם המענה של עגנון לאיום הערבי המוצע בסיפור זה הוא ברוח הדברים שכתב לשוקן, שבהם שם דגש בצורך בבניין הארץ, בכיצור חומרי ופיזי של היישוב, אגב דבקות ברעיון של כיבוש הקרקע בעבודת האדמה, זאת ברוח הקונסטרוקטיביזם הציוני מבית מדרשה של תנועת העבודה. על יסוד זה, כך מעריך עגנון, תגיע לבסוף ההשלמה הערבית עם עובדת קיומו של היישוב, השלמה שתאפשר כינון יחסי שכנות טובה בין העמים. צא וראה כיצד הרוח, לאחר שלא בחל באמצעים כדי לסלק את המספר משכונת תלפיות ולמנוע ממנו להקים בה את ביתו, נסוג בהדרגה מניסיונותיו הנפשעים, ויתר על דרכיו האלימות, החל לנהוג במספר בדרך ארץ ומעת לעת אף יצא לקראתו וביקש ממנו לשבת לצידו על הספסל שבגן, בצל האילנות. "מאויב לאוהב" מסתיים אפוא בתיאור אוטופי של מציאות אחרת, שאיננה שוללת כלל את האפשרות של אחווה יהודית-ערבית. היתכנותה נגזרת הן מהתנהלותו המושכלת של היישוב, והן מן ההכרה ההדרגתית של הערבים במגבלות הכוח ובצורך הבלתי נמנע להשלמה עם עובדת קיומו של הצד שכנגד.

היבט נוסף של הסיפור נחשף מבעד לרובדי הלשון, המכוננים תבנית בינארית של חורבן וגאולה, מה שמעצים את הפן הציוני שבו ואף מקנה לו ממד עומק.⁶⁰ תבנית זו ממומשת על ידי אשכול של רמיזות המפנות להקשרים שונים במקרא, והגוררות אל המרקם של הסיפור משמעויות נלוות. כך בעת הקמת האוהל, שהוא למעשה השלב הראשון להשתרשות במקום: בהקשר זה נאמר על הרוח כי "ניתק את חבלי והפך את אהלי ופיזר את יריעותי". נוסח זה מרמז פעמיים לדימויים שבספר ירמיה שעניינם

59 במשמעות של נכנע, לא היה בו אומץ (על פי יהושע ב 11).

60 ראו מלכה שקד "האלגוריה המרובדת: עיון בסיפור 'מאויב לאוהב'" בתוך הקמט שבעור הרקיע: קשרי קשרים ביצירת ש"י עגנון (2000), בייחוד בעמ' 159–168. שקד גורסת כי לסיפור יש כמה רובדי פרשנות, והרובד הלאומי-ציוני הוא בעיניה רק אחד מהם.

ציון השדודה – תחילה בפרק ד, פסוק 20: "שבר על שבר נקרא כי שודדה על הארץ פתאום שודרו אהלי רגע יריעותי", וכן בפרק י, פסוק 20: "אהלי שודד וכל מיתרי נתקו בני יצאוני ואינם אין נוטה עוד אהלי ומקים יריעותי". כנגד זה, כינון הבית תואם את הדימוי המקראי של ציון הנגאלת, כך במיוחד על ידי השימוש בביטוי "נבנה הבית ועמד על תלו", המוליך לנבואת הנחמה שבספר ירמיה (ל 18): "כה אמר ה' הנני שב שבות אהלי יעקוב ומשכנותיו ארחם ונבנתה עיר על תלה וארמון על משפטו ישב". ההפניה אל המקור המקראי הופכת באחת את ההישג שבצעם בניין הבית לאירוע בעל ממד גאולתי, בדומה לזה שאותו חזה הנביא. הממד הגאולתי גלום גם בהגדרתה של שכונת תלפיות, המרחב שבו מתרחש הסיפור, "ארץ רחבת ידיים", זאת על פי הנוסח המופיע בספר בראשית (יג 14, 17): "וה' אמר אל אברם [...] קום התהלך בארץ, לארכה ולרוחבה כי לך אתננה". כך, בעקיפין, מחלחל אל תוך הסיפור עקרון הזכות ההיסטורית של עם ישראל על ארץ ישראל, נושא שיעמוד במרכזו של הסיפור "תחת העץ".⁶¹

ה. שתילים לדגניה

הדברים שכתב עגנון למאגנס בשאלת זכותו של עם ישראל על ארץ ישראל שימשו כמצע רעיוני לסיפור חדש משלו, שפורסם ב"מוסף לשבתות ולמועדים" של עיתון דבר ב"ז בשבט התרצ"ד (2 בפברואר 1934). "הנני שולח לך את סיפורי 'תחת העץ'", כתב עגנון לברל כצנלסון, עורך דבר, ב" 23 בינואר. "אפשר שכדאי שתדפיסו במוסף של ט"ו בשבט".⁶² שאלת הזכות על הארץ ליוותה תדיר את המפעל הציוני, אך צברה תאוצה בתחילת שנות השלושים, בעקבות השינוי שחל במדיניות הבריטית בשאלת ארץ ישראל, כפי שזו השתקפה בספר הלבן של פאספילד, שפורסם בעקבות המאורעות (אוקטובר 1930). מדיניות זו כללה מאתה עת ואילך התחייבות כפולה, שפירושה הכרה בזכויות של שני הצדדים: לא רק בזכויותיו של העם היהודי (כולו), כפי שנקבע בהצהרת בלפור (אף שזו איננה נזכרת כלל בדוח), אלא גם בזכויותיהם של "האוכלוסים הבלתי-יהודיים" בארץ ישראל. מכוחה של עמדה זו נגזרו ההגבלות שהוטלו מאז על הגירת יהודים לארץ ישראל ועל התיישבותם בה.⁶³ תחילתו של הסיפור "תחת העץ" היא במפגש מדומיין בין המספר בגוף ראשון, המזוהה, לפחות באופן חלקי, עם דמותו של המחבר, לבין "שר וגדול משרי ישמעאל" (המופיע בהמשך בשם איברהים ביי), דמות א-היסטורית שאותה מרכיב עגנון מחומרים שנטל באופן חופשי לגמרי מפרקים שונים

61 ראו להלן.

62 ש"י עגנון מסוד חכמים: מכתבים 1909–1970, 178 (אמונה ירון עורכת, 2002). ההצעה לפרסם את "תחת העץ" במועד זה קשורה לאירוע המתואר במסגרת הסיפור – הבאת שתילים לדגניה. "תחת העץ" נכלל תחילה בקובץ בשובה ונחת: סיפורי אגדות צא (1935). לימים שולב הסיפור במחזור "סיפורים נאים של ארץ ישראל" אלו ואלו – כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון תמט (1953). יצוין כי "תחת העץ", בצירוף "מאויב לאוהב", נכללים באנתולוגיה במולדת הגעגועים המנוגדים: הערבי בסיפורת העברית 124 (אהוד בן עזר עורך, 1992). הציטוטים המובאים להלן הם על פי המובא בנוסח ראשון בעיתון דבר (2.2.1934). כדרכו, עגנון ערך שינויים בגרסאות המקובצות.

63 חלמיש מבית לאומי למדינה בדרך, לעיל ה"ש 49, בעמ' 112–114. כן ראו שפירא, לעיל ה"ש 8, בעמ' 252–256.

בתולדות האסלאם.⁶⁴ מפגש זה מתרחש בעת שהמספר עושה את דרכו להביא שתילים לדגניה, בדומה למה שעשה עגנון בשעתו, כאשר הצטרף לצבי יהודה זלצמן, מראשוני דגניה, ויחד עימו ליווה פרדות מיפו לאום ג'וני. זה היה בשנת 1910, שנת ייסודה של דגניה. עגנון שהה אז במשך ארבעה ימים רצופים בדגניה, ואת הלילות עשה על שפת הירדן. חוויה זו הותירה בו רושם, והיא שעומדת ברקע ההזדהות שחש, לאורך כל השנים, עם ההתיישבות העובדת, אף שהוא עצמו לא היה שותף לה בפועל.⁶⁵ המספר מתייצב בסיפור כנציג היהודים ובעיקר כנציג המפעל הציוני, בעוד בן-שיחו מתייצב כנציג העולם הערבי. אלא שבניגוד למצופה, אין זה מפגש מעורר פולמוס, אלא להפך, מראשית הדברים מתגלה ה"שר משרי ישמעאל" כמי שעוקב אחר מפעל ההתיישבות בארץ מתוך השתאות גמורה ואף מעניק לו גיבוי מלא:

פעם אחת הייתי מהלך להביא שתילים לדגניה. בדרך ירדתי מעל החמור לפוש. הצצתי וראיתי שר גדול משרי ישמעאל יושב לו תחת הזית. אמרתי לו שלום והחזיר לי שלום. אמר לי השר להיכן אתה הולך? אמרתי לו לנטוע שתים שלוש נטיעות באדמתנו שבדגניה. אמר לי, עוד היום גדול והחמה לוחטת. שב עמי ונשתעה. הלכתי וישבתי עמו. נתן השר עיניו בשתילי ואמר פרי חדש? אמרתי לו ברשותך אדוני. נענה השר ואמר יפה אתם מרגילים את הארץ, נסיון אחר נסיון, מטע אחר מטע, פרי אחר פרי, ירק אחר ירק, תמה אני אם תהיו חסרים בה כלום. אמרתי לו עושים מה שאפשר. נענה השר ואמר והיא פורעת לכם. כמדומה אני שאין הארץ נשמעת אלא לכם. אמרתי לו חסדך מרבני.⁶⁶

עיקרו של הסיפור הוא מונוולוג המושמע מפיו של השר, שבו הוא מגולל בפני בן שיחו את תולדות חייו: הוא "אחד משיירי צבאותיו של אדוננו המלך השולטן הכביר", והוא שיצא בראש צבאותיו של השולטן כדי להילחם את מלחמתו בכופרים.⁶⁷ לפי המסופר היה הקרב קשה וממושך, במהלכו חרבו ערים והמוני בני אדם מתו בו, אך סופו היה תבוסה, שהותירה אותו ועוד קומץ מחבריו הלוחמים כשהם

64 עגנון היה מקורב מאוד למזרחן ש"ד גויטיין, וייתכן שממנו שאב את הידע בתולדות האסלאם, שבו עשה שימוש בסיפור זה. וראו בנדון זה מאמרי: "בין שני תלמידי חכמים שבעירנו" (סקירה על הספר 'בין ש"י עגנון לש"ד גויטיין: מאמרי ביקורת וחליפת מכתבים 1919 – 1970') "הארץ – ספרים (17.12.2009).

65 ש"י עגנון "כנגד המייסדים" בתוך מעצמי אל עצמי, לעיל ה"ש 19, בעמ' 418–419.

66 סדן משווה את נוסח הפתיחה לזה של אגדת חז"ל (ברכות ג, ע"א): "פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחרת מחורבות ירושלים, בא אליהו זכור לטוב" וגו' (על ש"י עגנון, לעיל ה"ש 13, בעמ' 114). לעניין "חסדך מרבני" – במשמעות: אתה מרבה עלי חסדך. זאת בעקבות הביטוי המקראי "וענותך תרבני" (תהילים יח 36) – "חסדך" כמקבילה ל"ענותך", "מרבני" כמקבילה ל"תרבני".

67 הכוונה כנראה למלחמה שניהלה האימפריה העותמאנית במהלך המאה התשע-עשרה נגד הוואהביה, תנועה אסלאמית סונית-שמרנית, שפעלה בחצי האי ערב. ראו בנדון אצל שמעון שמיר תולדות הערבים במזרח התיכון בעת החדשה 215–218 (1987).

מוכים, נטושים, רעבים וחסרי כול בלב ליבו של המדבר הצחיח, ממתנים לשובא לעזרה כלשהי כדי להיחלץ מן המצב הנורא שאליו נקלעו. אלא שברגע מסוים, כשנדמה היה שאבדה כל תקווה, נגלה להם לפתע יישוב פורח בלב המדבר, שבו גילו קהילה ובה אנשי סגולה, שהושיטו להם יד ולמעשה החזירו אותם לחיים: אלה היו, כך מסתבר, בני השבט היהודי ח'יבר, שלפי המסורת שכנו בחצי האי ערב, הפריחו את השממה וקיימו אורח חיים על פי מצוות דתם.⁶⁸ מפגשו של השר עם בני ח'יבר והמחווה של בני השבט כלפיו וכלפי חבריו הם עברו אירוע מכונן, שממנו הוא לומד בעליל על סגולותיו הטורמיות של העם הנבחר, ומכאן קצרה הדרך להכרה, שהוא נותן לה ביטוי מופגן, בזכות השמורה ליהודים על הארץ:

זמנים לא כלו ומלכים כלו. אבל אותו הקול דוד מלך ישראל חי וקיים עדיין מפוצץ באוזני. יש שהקול כאש שלהבת ויש שהוא מתוק כצל תומר. יודע אני ארץ-ישראל למי היא מיועדת, אינה מיועדת אלא לישראל. אלא למי מישראל, מי שנתן בהם הבורא יתעלה פאר וכבוד וכח וגבורה ונדיבות לב וחסד ועושים רצונו יתעלה מאהבה הם עתידים לתפוס בה את המלכות ומלכותם תהא נמשכת והולכת לעולם ולעולמי עולמים.

וזו תגובת המספר, נציג היישוב החדש:

עמדתי על רגלי ואמרתי ברוך ה' אלקי ישראל שנתן לך לראות מה שראית. יש רואה ואינו יודע מה רואה, אתה ראית ויודע מה ראית. אשרינו שאתם יודעים למי ארץ ישראל מיועדת.

נותר רק מעמד הפרידה, המתרחש בשעת ערב, שבו נציג העולם הערבי מגניב מבט אחרון לעבר השתילים העושים את דרכם לדגניה, ולאחר בירור קצר ביחס לפירות הצפויים משתילים אלה מוצא לנכון לקבוע כי "אני לא אוכל מהם אלא אתם ובניכם ובני בניכם עתידים לאכול מהם". אמירה זו מחברת בין ההכרה בזכות ההיסטורית של עם ישראל בארץ ישראל לבין מימושה של זכות זו מתוקף המעשה הציוני, שהוא עיקר עניינו של מעמד הפתיחה.

68 ח'יבר הוא שמו של נוה מדבר עתיר מימדים הממוקם כ-150 ק"מ מצפון לאל-מדינה אשר בערב הסעודית. אזור זה היה מקום מושבו של ישוב יהודי קדום, שראשיתו מאז התקופה שלאחר בית שני. היה זה ישוב מבוסס וגדול למדי, שהיה מושתת בעיקר על חקלאות. המקום נכבש ונהרס ברובו על-ידי מוחמד ב-628/9, ושרידיו גורשו ממנו על-ידי עומר, מייסד האימפריה המוסלמית, בשנים 632-644. שרידים ממנו הוסיפו להתקיים כנראה עד המאה ה-16 "האנציקלופדיה העברית יז 325, הערך "ח'יבר"). לעניין שבט ח'יבר ראו גם מיכאל לקר מוחמד והיהודים (התשע"ד) (ע"פ האינדקס). הספר שכנראה שימש כמקור ידע והשראה לעגנון הוא ישראל בן זאב היהודים בערב (התוצ"א). אלא שבשונה ממחבר הספר, כותב עגנון "ח'יבר" ב-כ' ולא ב-ח', כמוזכר במכתבו לברל כצנלסון (ראו לעיל ה"ש 52): "כיבר כתבתי בכ' על פי גויטיין, אפשר שמקור השם בחי"ת על שם חבר הקיני. אלקים או אלה יודע". יצוין כי פרשת שבט ח'יבר הילכה קסם על כמה סופרים עבריים – חמדה בן יהודה ("חוות בני ריכב"), יהודה בורלא ("בלי כוכב"), יעקב רבינוביץ ("נודי עמשי השומר") ואהוד בן עזר ("בעקבות יהודי המדבר"). ראו המבוא של בן עזר לספר במולדת הגעגועים המנוגדים, לעיל ה"ש 62, בעמ' 16-17. בדומה ל"תחת העץ", בכל היצירות הנזכרות, כולל סיפורו של עגנון, נערכים חיפושים אחר השבט או מתקיימים מפגשים איתו, תוך הדחקה העובדה ההיסטורית שהוא חדל ברובו מלהתקיים במאה השביעית לספירה.

בכתיבתו של סיפור זה פרס עגנון במלוא היריעה את עמדתו בשאלת הזכות על הארץ, ולא עוד אלא שהוא מגייס לטובתה של עמדה זו גם את הצד שכנגד. לדברי הלל כהן, ניתן לאתר בהקשרים שונים של השיח הציוני מסורות הגורסות כי הערבים, לעיתים בשם האסלאם, מבטאים הכרה בתהליך ההיסטורי של שיבת ישראל לארצו והשלמה עימו: לדבריו, "הטענות בדבר הציפייה של ערביי פלסטין לשיבת ציון, כמו גם בדבר פסוקי קוראן המנבאים את שיבת בני ישראל לארץ, היו נפוצות למדי בקרב חוגים מגוונים ביישוב היהודי". את הסיפור "תחת העץ" רואה כהן כאחת הראיות לקיומה של מגמה זו וכמבע המעוגן בלב ליבן של אותן מסורות "משופצות", שנוצרו מתוך סילוף הכתובים ועל רקע הצורך שהתעורר בקרב המתיישבים החדשים לזכות בדרך זו או אחרת בתמיכתם של הערבים יושבי הארץ. "קשה שלא לראות בסיפור זה", הוא כותב, "משאלה תמימה של יהודי מאמין, הרוצה בכל כוחו שהעמים כולם, ובכללם בני ישמעאל, יכירו בזכותם הייחודית של בני ישראל על הארץ, הנובעת ממקור אלוהי".⁶⁹ אכן, כזה הוא המקרה שלפנינו, שבו השר הישמעאלי, שלכאורה אמור היה לערער על הקביעה באשר לזכות ההיסטורית של עם ישראל על הארץ, מתייצב דווקא כמי שבא לנמק אותה, לגבות אותה ולאמץ אותה אל חיקו, ובכך שולל בעצם את טענת הערבים באשר לזכות השמורה להם בנוגע לאותה טריטוריה עצמה. אין תמה אפוא כי בנסיבות אלה לא נותר למספר אלא לקום על רגליו, להודות לאל על שפקח את עיניו של בן שיחו ("אשרינו שאפילו אתם יודעים למי ארץ ישראל מיועדת") ולשאת נאום נמלץ בזכות ישיבת ארץ ישראל, שהיא שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. ואל לנו לתמוה שהוא נוהג כך, שהרי אילו הסתפק איברהים ביי בפחות מזה, למשל בגרסה של "זכות מול זכות", היו רבים מאנשי ארץ ישראל העובדת, שהסיפור פורסם בכיטאונס, מקבלים אותה ברצון.⁷⁰

1. שלוש תקופות

אציב מחדש את לוח הזמנים: ב-23 באוגוסט 1929 פרצו המאורעות (שלכדו את עגנון בתלפיות), הוא פונה מן השכונה ב-25 באוגוסט, אך בשל ההרס הגמור שנגרם לביתו נמנע מלחזור ולגור שם. כשבוע לאחר שוך המאורעות, ב-6 בספטמבר, נסע עגנון לביקור של ימים אחדים אצל בני משפחתו בבת גלים, חזר לירושלים, ולקראת החגים – זה היה בתחילת אוקטובר – חזר לבת גלים ושהה בה למשך שלושה חודשים.⁷¹ בעת שהותו בבת גלים נערכו בירורים בינו לבין ש"ז שוקן, עד לגיבוש ההחלטה לנסוע לגרמניה כדי להשלים את מלאכת ההגהה על מהדורת כתביו שהודפסה אז בלייפציג. נקל עם זאת

69 הלל כהן "מסורות מוסלמיות משופצות על שיבת ישראל לארצו בשיח הציוני-משיחי" ג'מאעה (כתב עת בינתחומי לחקר המזרח התיכון) י 169, בייחוד 180–181 (התשס"ג). כהן אף גורס כי עגנון היה גורם מתווך בין מסורות אלה לבין הראי"ה קוק, ושממנו חלחלה המסורת לבנו, צבי יהודה קוק, שעשה בה שימוש לצורך פוליטי.

70 ב-5 בפברואר 1934, שלושה ימים לאחר פרסום הסיפור, כתב ברל כצנלסון לעגנון: "זאת הפעם הראשונה מיום היות 'דבר' שיש בידי לצרף לתודתי ולברכתי גם את ברכת 'ההנהלה' בצורה של המחאה, ולו עוד קטנה. ויהי רצון שתחזינה עינינו בהתקיימות ה'אוטופיה' של בני כיבר (ולו יהא הכ' כדגויטיין) ושפרוטת הנחשת של מעשינו הטובים תזהיר כזהב טהור בזכות הצד הטוב, השוכן בנו". עגנון מסוד חכמים, לעיל ה"ש 62, בעמ' 180.

71 מכתב לאסתר עגנון מיום 17.11.1929, בתוך אסתרליין יקרתי, לעיל ה"ש 3, בעמ' 173.

לשער כי הרס ביתו בתלפיות והיעדר היציבות בחייו מאז פרצו המאורעות היו גם הם גורם מדרבן לגיבוש ההחלטה בדבר הנסיעה לחוץ לארץ. הוא יצא לדרך לקראת סוף פברואר, 1930. במשך חמישה חודשים עסק בהגהות, וב־10 באוגוסט, בשעת חצות, נסע לביקור שנמשך כחודש ימים בפולין, ובכלל זה בעיר הולדתו בוצ'אץ'. המסע לפולין היה במידה רבה החומר ההיולי שעל בסיסו כתב עגנון את הרומן אורח נטה ללון, שהופיע בהמשכים בעיתון הארץ בין 18 באוקטובר 1938 ובין 7 באפריל 1939. הספר בשלמותו ראה אור בספטמבר של אותה שנה, ימים ספורים בלבד לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה.⁷²

סמיכות הפרשיות בין מאורעות תרפ"ט לבין מסעו של עגנון זוכה לאזכור בולט באורח נטה ללון, ורישומם ניכר היטב בשיח המתנהל במסגרתו על אודות היחסים בין יהודים לערבים בארץ ישראל. ואולם, בשונה מן הסיפורים הקודמים, סוגיה זו אינה מוצגת באמצעות משלים או בדרך של הרחקה אלגורית (כפי שעשה עגנון ב"מדרש זוטא", ב"תחת העץ" וב"מאויב לאוהב"); אורח נטה ללון הוא ביסודו רומן ריאליסטי, המגולל את סיפור מסעו של המספר לפולין, ומציאות החיים המתוארת בו היא זו של פולין היהודית במפנה שנות העשרים, תקופה החופפת את ביקורו של עגנון. עניין זה זוכה לציון מפורש במודעה שפורסמה בהארץ ב־16.10.1938, לקראת פרסומו של הספר בהמשכים; נאמר בה כי "מאיסרו חג ואילך יודפס ב'הארץ' הרומן החדש 'אורח נטה ללון' מאת ש"י עגנון, תוך אזכור הזמן ההיסטורי שבו הוא מתרחש: השנים התרפ"ט–התרצ"ז (1929–1930). בהקשר זה צף ועולה זכרם של מאורעות תרפ"ט, המוצגים במידה רבה כעילה למסע:

אחרי שהחריבו האויבים את ביתי ולא הניחו לי כלום נכנסה בי עייפות יתירה ונתרשלתי להקים את ביתי, שנחרב חורבן שני. חורבן ראשון בחוצה לארץ וחורבן שני בארץ. אלא שנחרב ביתי בחוצה לארץ הצדקתי עלי את הדין ואמרתי עונש הוא שנענשתי על שבחרתי ישיבת חוצה לארץ, ונדרתי נדר אם יהיה אלקים עמדי ונתן לי לעלות לארץ ישראל אעשה לי בית ולא אצא משם [...] עד שאנו יושבים שלווים פגעה בנו מדת הדין וכל הארץ נהפכה פתאום לרעתנו, האויב הניף חרבו על עיר קדשנו ועל ערי אלקינו ובתי ישראל היו למשיסה וישראל נהרגו ונשרפו ונתייסרו בייסורים קשים וכל עמלנו היה לבזה [...] אני ואשתי וילדי יצאנו חיים ובנפשנו לא פגעה חרב המדבר. אבל כלי נשדרו וספרי נקרעו, והבית אשר אמרתי אשב בו – הושם. ה' נתן וה' לקח, יהי שם ה' מבורך.⁷³

הדברים שכותב עגנון כאן ובהמשך הפרק משקפים היטב את הטראומה האישית שאותה חווה עקב המאורעות, וזו מתחברת אל האסון הקודם שקרה לו, כאשר ביתו בבאד הומבורג בגרמניה עלה באש, ומכל ספרייתו הגדולה וכתבי היד שלו לא נותר שריד. גם אז, כמו בפעם הזאת, הפגיעה הייתה ברכוש ולא בנפש, שכן גם עגנון וגם בני משפחתו נחלצו מן השריפה בשן ועין. הוא אף מרחיק לכת בכך

72 ש"י עגנון "אורח נטה ללון" כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון כרך שביעי (שוקן, ת"ש); חזר ונדפס בכל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון כרך רביעי (התשי"ג). הציטוטים ומראי המקום יהיו על-פי מהדורת ת"ש. כן ראו לאור חיי עגנון, לעיל ה"ש 1, בעמ' 231–240. על נסיבות כתיבת הרומן ראו דן לאור "מסע ושברו: פולין, קיץ 1930" ש"י עגנון: היבטים חדשים 154 (1995).

73 עגנון "אורח נטה ללון", לעיל ה"ש 72, בעמ' רנ–רנא.

שהוא מציין את עובדת נסיעתו לעיר הולדתו שבוש (היא בוצ'אץ') כפועל יוצא של האסון האישי: "וכשהתחילו קצת חוזרים לבתיהם לבנות את הריסותיהם קשה היה עלינו לחזור ולבנות את הריסותינו. מי שעברו עליו רוב שנותיו ונחרב שני חורבנות ידיו מרושלות. הלכה היא [אשתו] וילדינו אצל קרוביה לארץ אשכנז ואני הלכתי לעיר מולדתי".⁷⁴ בחינה מדוקדקת של אירועי אותה שנה בחיי עגנון מלמדת כי לאחר המאורעות נסע עגנון לגרמניה, לא לפולין, וכי תוכנית הנסיעה לפולין התגבשה רק בעת שהותו בגרמניה. הוא הדין בנוגע לאשתו, שנמנעה דווקא מלנסוע עם ילדיה לביקור השנתי בבית הוריה בגרמניה. הביקור הבא נדחה לקיץ של שנת 1931. הצגת האירועים בדרך זו נועדה להעצים את הרושם כאשר לעומק המשבר שאותו חווה המספר בימי המאורעות, עד כדי נטישה, ולו זמנית, של ארץ הבחירה, הן על ידיו והן על ידי משפחתו.⁷⁵

נושא המאורעות שב ועולה בהמשכו של אורח נטה ללון, לרגל הקשר החברתי הנרקם בסיפור בין המספר לבין בני משפחת ב"ח, הנמנים עם תושבי שבוש. לפי המסופר, אחיו של דניאל ב"ח, ירוחם, עלה לארץ, הצטרף לקיבוץ רמת רחל ושם נרצח על ידי ערבי; האירוע שבו מדובר מרמז ללא ספק לרצח של פנחס וולמן ביום הראשון למאורעות תרפ"ט בקיבוץ רמת רחל, שהכה את עגנון בהלם. בעקבות רצח הבן מחליט האב, שלמה ב"ח, לעלות לארץ ולהצטרף לקיבוץ שבו נפל בנו, זאת כדי להעניק חסות לנכדו שהתייתם. המספר מנחה את שלמה ב"ח כיצד לעשות את הדרך משבוש לארץ ישראל, ולאחר מכן לקיבוץ רמת רחל, עבור בשכונת תלפיות בירושלים. בתוך כך עולה לנגד עיניו זכר המאורעות, המטיל עליו דכדוך קשה: "והואיל והגעתי לתלפיות זכרתי פורענות שבאה לי שם שהחריבו ערביים את ביתי ולא הניחו לי אפילו כר לראשי. אותה שעה הייתי עצב ורבי שלמה שמח. אני הייתי עצב על שיצאתי משם והוא שמח שהולך לשם".⁷⁶

עלייתו של שלמה ב"ח לארץ עומדת ברקע חילופי הדברים בין דניאל ב"ח לבין המספר, המוליכים עד מהרה לדין עקרוני על המצב הציוני, על רקע מאורעות תרפ"ט. "זה כמה שבועות לא בא מכתב מאבא", מספר ב"ח למספר. "שמה דברים בגו? שמה הוא חולה או שמה יש שם מהומות והתנפלו על רמת-רחל". ועוד מוסיף ב"ח ואומר: "וכי כך יהיו הדברים נמשכים שם לעולם"? אל מול דברים מתריסים אלה פורס המספר את משנתו בנוסח שלהלן:

אמרתי לו דבר זה שאלתי לחכמים ולא הניחו את דעתי, עד שבא חכם אחד ופירש לי. אותו חכם מעשיו קודמים לחכמתו [...] אחרי שהחריבו ערביים את ביתי ולא הניחו לי קורת גג לראשי הזמינני לביתו ונתן לי מטה ושולחן. פעם אחת מצאני מיצר, אמר לי אל תצטער, יהא טוב. אמרתי לו מה טובה צפויה לנו, אם אנו בונים שכנינו הורסים ואם אנו נוטעים שכנינו עוקרים, ראה כמה יישובים נחרבו ביום אחד, ראה כמה משפחות נהרגו בשעה אחת. ואתה אומר יהא טוב.

74 שם, בעמ' רנב.

75 לאור חיי עגנון, לעיל ה"ש 1, בעמ' 215–220.

76 עגנון "אורח נטה ללון", לעיל ה"ש 72, בעמ' מו. במאמר שפורסם בקרוב לרגל ביקורו של עגנון בפולין ציין הכותב, משה קאנפר, כי "על המאורעות הטראגיים שהיו בארץ-ישראל, לפני שנה, מסרב הוא [...] לדבר, משום שהפצע לא הגליד עדיין, ומי יודע אם יגליד פעם בלב המשוור". המאמר פורסם ב-30.8.1930 ביומון היהודי בשפה הפולנית, "נובי דז'ניק". התרגום העברי של המאמר (פרי עטו של דב סדן) הופיע בדבר (25.7.1958).

בתגובה פורס אותו חכם את משנתו בדבר גורלן של אומות, וזו משמשת את המספר בדברי התשובה שלו:

שלוש תקופות הן באומה, תקופה ראשונה שהאומה קטנה וחלשה ובזויה בעיני שכניה ורואים אותה כאילו אינה, ומתוך שהיא שפלה ובזויה פעמים מרחמים עליה ועושים עמה חסד [...] תקופה שנייה, שאומה זו נתנערה משפלותה והרי היא מתחזקת והולכת. אם שכניה פיקחים קושרים עמה קשרי אחוה ורעות ונבנים זה מזה. ואם אינם פיקחים מכשילים אותה בכל עת, ובסוף יוצאים עליה למלחמה. עומדת היא על נפשה ומתאזרת עוז וגבורה, מפני שידעת שאם נופלת בידי אויביה אין מרחמים עליה [...] וכיוון שרואים שכניה כך עושים עמה שלום, ואחר כך מבקרים קורבתה, ואחר כך רואים אותה כאומה שווה להם.

לכך מצרף המספר את דברי הפרשנות שלו, ואלה מותאמים לנסיבות המיוחדות שנוצרו עקב המאורעות:

עד עכשיו עמדנו בתקופה ראשונה, של אומה שפלה ובזויה. ועכשיו הגענו לתקופה שנייה של אומה שנתבצרה והוסיפה כוח, ובנינו שיבואו אחרינו יזכו ויגיעו לתקופה שלישית של אומה ככל האומות. ומה שיבוא אחריהם – עין לא ראתה.

לשאלת בן-שיחו – "ומתי נגיע לתקופה שלישית?" – משיב המספר:

קמתי מכסאי ואמרתי דבר זה תלוי בי ובמר ובכל אדם מישראל. אימת שנעלה לארץ ונתוסף על אחינו העומדים שם במלחמה.⁷⁷

תיאוריית "שלוש התקופות", המובאת על ידי המספר בשמו של "חכם אחד",⁷⁸ נועדה להציע הסבר היסטוריוסופי, גם אם סכמטי למדי ולא לגמרי מדויק, לתולדות התפתחותו של היישוב היהודי בארץ ישראל. הסבר זה מושתת על הבחנה בין התקופה הראשונה, שבה נהנה היישוב, לכאורה, משנות חסד רבות, בגין היותו מיעוט מבוטל ובלתי מאיים בעליל, לבין התקופה הנוכחית, היא התקופה השנייה, שבה, דווקא מכוח התפתחותו, הישגיו וחוסנו, קמו אויביו למגר אותו והוא נאלץ לקום ולהילחם על חייו. זהו ההסבר המוצע למאורעות תרפ"ט, ואף למאורעות תרצ"ו–תרצ"ט, המתרחשים בזמן כתיבת הרומן אף שאין הם נזכרים בו. וכשעולה השאלה כיצד ניתן יהיה להגיע ל"תקופה שלישית", מגיב המספר בהעלאת התביעה ל"כל אדם מישראל" לעזוב את הגולה, לעלות לארץ ולהתגייס למאבק הלאומי. רק יישוב שיִדע להתבצר ולהוסיף כוח (לשון עגנון) יגרום לכך שהצד השני, היינו הערבים, ישלימו ברבות הימים עם עובדת קיומה של "אומה" יהודית בארץ ישראל ויגלו נכונות לחיות איתה בשלום. בדבריו אלה מבטא עגנון באופן נוקב את האקטיביזם שלו, זאת ברוח העמדה המוצגת בריש גלי בסיום הכרוניקה "ימי המהומות התלפיות", וכן בסיום המטפורי של "מאויב לאוהב". דב סדן,

77 עגנון "אורח נטה ללון", לעיל ה"ש 72, בעמ' שה–שו.

78 לכאורה, התיאוריה מובאת משמו של "חכם אחד" שאצלו התגורר עגנון לאחר שפונה מתלפיות – בין אם זה חנוך ילון, א"מ ליפשיץ או י"נ אפשטיין. עם זאת ייתכן שהבאת הדברים בשם אומרם היא מחווה ספרותית בלבד, המקנה לדברים הנאמרים מעין סמכות-על.

המצטט את חילופי הדברים בין המספר לבין בני משפחת ב"ח במלואם (על פני שני עמודים של מאמרו "בינינו ובינם"), מסנף לקטע הנדון את הפירוש הבא:

תפיסה פוליטית-ריאלית זו של בנין היישוב בכוחה של עליה ועשייה, תפיסת-תכנית המסורה משמו של אחד חכם שמעשיו קודמים לחכמתו ושעל-כן, ברוח מאמרם, חכמתו מתקיימת, מסתכמת כדי אמירה: עשה ואל תצפה לכלום [...] הרחבה של התפיסה על שלוש התקופות היא כהמשכו של פולמוס שבין המספר ובין תפיסה-שכנגד, שהאמינה באפשרות של שלום בינינו לבינם קודם שאנו נתחזקנו או קודם ששכנינו נתפקחו להודות בנו ולהשלים לעצם-קיומנו וזכותו. אין צריך רוב דברים כדי לראות עוקצו של הפולמוס מכוון בעיקר כנגד תפיסתה או תכניתה של אגודת "ברית שלום", שראשיה הם מידידי המספר ואוירתה אוירת המנטליות של מרכז אירופה.⁷⁹

ז. פורענות גדולה ממשמשת ובאה (נעילה)

את שירה החל עגנון לכתוב בשלהי שנות השלושים, אך עיקר הספר נכתב עשור מאוחר יותר. לאחר מכן זנח את הספר ולא השלים מעולם את מה שנועד להיות הרומן החמישי שלו. פרקים בודדים התפרסמו בחייו, אך הספר עצמו, בשלמותו היחסית, ראה אור לראשונה בשנת 1971, כשנה לאחר מותו של עגנון, בעריכתה של בתו, אמונה ירון.⁸⁰

רישומם של מאורעות תרפ"ט מחלחל גם ליצירה זו. עגנון בחר למקם את ביתו של מנפרד הרבסט, גיבור הסיפור, לא בשכונת תלפיות, שהייתה שכונה יהודית, אלא בשכונת בקעה, שכונה ערבית בדרומה של ירושלים, שנבנתה גם היא בשנות העשרים של המאה העשרים, בד בבד עם תלפיות. את בקעה אכלסו בעיקר ערבים מוסלמים וערבים נוצרים, וכן ארמנים ויוונים אורתודוקסים. היהודים שהתגוררו בה היו מיעוט קטן. עניין זה בא להמחיש את הדו-קיום היהודי-הערבי. כדברי המספר:

קודם לפרעות תרפ"ט היתה בקעה מיושבת מישראל, והיו ישראל דרים עם שכניהם הערבים בשלום ובמישור. באבטובוס אחד היו נוסעים ובבית מרקחת אחד היו לוקחים רפואות לתחלואיהם, וברכות שלום היו מעופפות מפיו של ישראל לאזניו של הערבי ומפיו של הערבי לאוזניו של ישראל.⁸¹

79 על ש"י עגנון, לעיל ה"ש 13, בעמ' 122–123.

80 ראו ש"י עגנון שירה: פרקים מן העזבון (הביאה לדפוס: אמונה ירון, בתוך קובץ עגנון ב 9, בייחוד ההקדמה בעמ' 9–10 (אמונה ירון, רפי ויזר, ראובן מירקין ודן לאור עורכים, 1994). פרקים בודדים מתוך הספר הופיעו בלוח הארץ בשנים 1949–1953. ש"י עגנון שירה (1971).

81 עדות על משפחות יהודיות שגרו בשכונת בקעה הערבית ניתן למצוא בספרה של שולמית לסקוב לפני: פרקי זיכרונות מארץ ישראל שלפני מלחמת העולם השנייה 26–29 (2010). משפחתה של לסקוב, לייך-חן, שעלתה לארץ ב-1922, שכרה את דירתה הראשונה "בבית משפחת קריקוריאן הארמנית בבקעה תחתית, סמוך לפסי הרכבת" (שם, בעמ' 29). היא גם מזכירה משפחות יהודיות נוספות שהתגוררו בשכונתם, ובכללן כמעט כל פקידי הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לירושלים. מאוחר יותר עברו לשכונת תלפיות, שם חוו את מאורעות תרפ"ט.

השימוש בביטוי "בשלוש ובמישור" מרמז לשם "בקעה", שפירושו בערבית "מישור". אלא שמציאות אידיאלית זו באה אל קיצה עקב מאורעות תרפ"ט, שאותם מכנה עגנון "פרעות": "פתאום לפתע פתאום באו ימי הפרעות של שנת תרפ"ט. נפל פחד הערבים על היהודים וכל מי שהיה דר בין הערביים ברח על נפשו". כך גם תושבי בקעה, ובכללם בני הזוג הרבסט. עגנון אף עושה שימוש מסוים בפרשת חזרתו לביתו לאחר שוך המאורעות בכך שהוא מוליך את גיבורו במסלול דומה לזה שלו, שכן אף אותו מלווה קצין משטרה אל השכונה כדי לבדוק את מצב הספרים בביתו הנטוש: "הגיעו לבקעה ומצאו את הדירה שלימה ואת חדר הספרים שלם. [...] מצא הדוקטור הרבסט חן בעיני הקצין ואמר לו, אתה יכול עוד היום אתה ובני ביתך לחזור לדירתך ואני ערב לך שלא יאונה לכם כל רע". אלא שחזרה זו הייתה זמנית בלבד, שכן מה שהיה לא יחזור עוד על עצמו: "מי שמצא את ביתו פרוץ [...] הלך וישב במקום אחר. מי שמצא את ביתו שלם חזר וישב בו עד שימצא לו דירה בשכונה של יהודים". באשר להרבסט עצמו, "לא יצאו שלושה ארבעה ימים עד שחזרו ההרבסטים לביתם. מנפרד בשביל ספריו וכתביו הנריאטה מחמת שהיתה דבוקה בביתה, שהקימה בעשר אצבעותיה. בקעה של אשפה (רמז נוסף לשם השכונה, בקעה) מצאה הגברת הרבסט ועשתה ממנה בית נאה".⁸²

אלא שבהמשך לתיאור זה נכתב כך:

עתה אדלג על השנים שבין הפרעות לימי המהומות, היינו מתרפ"ט עד תרצ"ו, ואספר מה אירע מתרצ"ו ואילך ואכלול את רוב המעשים במעשה הרבסט. בפתאום, בלא שפרנסי הדור גדולי היישוב ראו שפורענות גדולה ממשמשת ובאה, באה מכת המהומות שקוראין לה מאורעות, שהותר דמם של ישראל ונתרבו ההריגות והרציחות, וכל יהודי שחושש לעצמו חושש לצאת בלילה לחוץ מפני הסכנה, ואין צריך לומר יהודי שדר בין הערביים, שחייו תלויים לו מנגד ודמו הפקר.⁸³

ואכן, הזמן ההיסטורי של הרומן – הנפתח באזכור הרצח של אבינועם ילין על ידי ערבים באוקטובר 1937⁸⁴ – חופף את ימי מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט ("ת'ורת פלסטין אלפ'רא" הוא ה"מרד הערבי"), שהיו סבב האלימות השלישי, הארוך והקשה מכולם, בין היישוב היהודי ובין ערביי ארץ ישראל עד לפרוץ מלחמת העצמאות. ימי המאורעות, שהחלו באפריל 1936 ונמשכו לסירוגין עד מארס 1939, התאפיינו בפעולות טרור בכל רחבי הארץ, בהרג אנשים בדרכים ובכתיהם, בשריפת שדות, בהתנכלות

82 עגנון שירה, לעיל ה"ש 80, בעמ' 95–96. למרבה העניין מובאת פסקה זו בספרה של חלמיש מבית לאומי למדינה בדרך, לעיל ה"ש 49, בעמ' 94, בלויית ההערה כי "על ההפתעה שבפרוץ מאורעות תרפ"ט ניתן ללמוד גם מן התיאור הספרותי המובא להלן". יצוין כי זכר מאורעות תרפ"ט מועלה במשורה בעוד כמה מקומות בשירה, לעיל ה"ש 80, בעמ' 144, 236.

83 שם, בעמ' 97.

84 שם, בעמ' 7: "לפני שלוש ארבע שנים ראה אותה מנפרד פעם ראשונה, אותו היום אבל כבד היה בירושלים. בחור בן גדולים נהרג על ידי גוי ונתקבצה כל העיר ללוותו לבית עולמו. אותה שעה שהכל עמדו אבליים ודוויים יצאה לה אותה אשה מבית החולים כשהיא מלובשת בגדי שירות שלה, פניה זקופות וציגרה דלוקה נזקרת מתוך פיה וכל עצמה חוצפה ועזות מצח". פרשת הרצח של אבינועם ילין, בנם של אטה ודוד ילין, שהיה המפקח על החינוך העברי בממשלת המנדט, עוררה זעזוע קשה בציבור, ולווייתו הייתה מן הגדולות שידעה ירושלים מעודה. ראו הארץ (25.10.1937). כן ראו גיליונות העיתון "תוספת הערב" שלו מה-22.10.1926, 24.10.1937.

לתחבורה והרס תשתיות פיזיות, בפגיעה באוכלוסייה בערים המעורבות ובפגיעה כוללת עד כדי הרס גמור של כמה מקומות יישוב. 400 יהודים נהרגו במאורעות, וכן 200 בריטים ו־500 ערבים. באותן שנים התחזק המערך הביטחוני של היישוב היהודי והשתכללה אסטרטגיית ההגנה שלו, אך הן התאפיינו גם בוויכוח נוקב בין ארגון "ההגנה", שגרס הבלגה, לבין גורמים מתוך הארגון ומחוצה לו, שערערו על הגיונה של אסטרטגיה זו ותבעו לחדול מן ההבלגה ולעבור למדיניות של תגובה ואף למתקפה יזומה. מציאות חברתית ופוליטית זו זוכה לייצוג נרחב ברומן שירה, המאיר באופן רטרוספקטיבי את התקופה, ועימה את האמונות והדעות ביחס לסכסוך היהודי-ערבי. בתוך כך שימש שירה מצע לפריסת עמדותיו של עגנון עצמו, כפי שאלה התגבשו בכור ההיתוך של מאורעות תרפ"ט. ואולם פרשה זו היא פרק לעצמו, וראוי לכן לייחד לה דיון נפרד.⁸⁵

85 דיון פרלימינרי בסכסוך היהודי-ערבי ומקומו בשירה נמצא אצל בן עזר, לעיל ה"ש 10; שקד "הקמט שבעור הרקיע", לעיל ה"ש 11, בעמ' 64-68.